

HISTORICKO-GEOGRAFICKÁ CHARAKTERISTIKA ANTROPOGÉNNYCH VPLYVOV NA KRAJINU ZÁPADNEJ ČASTI LOPEJSKEJ KOTLINY A PRÍLAHLEJ HORSKEJ OBRUBY

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF ANTHROPOGENIC IMPACTS ON LANDSCAPE OF THE WESTERN PART OF THE LOPEJSKÁ KOTLINA (LOPEJ BASIN) AND OF THE ADJACENT MOUNTAIN SLOPES

Pavel HRONČEK¹

¹ Technická univerzita Košice, Fakulta baníctva, ekológie, riadenia a geotechnológií, Ústav zemských zdrojov, Oddelenie geo a montánneho turizmu, Boženy Nemcovej 32, 042 00 Košice, e-mail: phroncek@gmail.com

Abstract

Based on historical-geographical research, the monographic study provides an analysis of the historical landscape and its changes due to anthropogenic activities in the geographical area of the western part of the Lopejská basin and the adjacent mountain slopes. Reconstruction of the landscape development was processed on the basis of archival research and critical evaluation of textual and cartographic sources, historical-geographical analyses, respectively synthesis and on the basis of detailed field research aimed at identifying anthropogenically conditioned relics and created anthropogenic elements preserved in the present country.

By natural development, the country of the studied area acquired in the Iron Age (700 years BC - the turn of the century) such a character as it should at present, without large-scale human interventions. The climate and vegetation have stabilized. Due to anthropogenic activities, the country changed only gradually, the economic axis was the river Hron, along which the settlement moved further east and concentrated economic life. Initially, changes in the landscape were minimal, more significant anthropogenic influences on the landscape were recorded only after its definitive settlement at the end of the Middle Ages, i.e. in the 15th century. In the quasi-natural landscape, the main economic activities in this geographical area have been reflected since the middle ages.

In addition to the settlement process and related activities (development of settlement, maintenance of roads), it was mainly forest work and related crafts (logging, timber transport, coal mining, production of shingles and wood products, etc.), agriculture (especially pastoral farming), carriage, mining, timber rafting, etc.

We processed the reconstruction of the landscape and its development under the influence of the main anthropogenic transformation factors until the end of the 18th century. The landscape of the analysed area represents an interesting historical landscape in individual time horizons, which has been created in the given geographical area since the middle ages and in the vicinity of three river fords created a specific genius loci.

Key words:

historical-geographical analysis, field research, landscape reconstructions, anthropogenic activities, relics, historical landscape

Úvod

*Nuž ale bádatelia, geológovia, antropológovia, historici
neúnavným bádáním a ostrovtipom prenikli tie škáry, a ajhľa!
Tam sa im nové, posiaľ netušené pole historické, vlastne predhistorické otvorilo.
Otvoril sa im nový starý svet! A zadivenie je všeobecné.
...dajte si na tom záležať, a hľadajte,
zachovajte vzácnosti pre vedu.
G. K. Zechenter-Laskomerský, Prehistorický vek, 1874*

Pri historicko-geografických analýzach a následných rekonštrukciách hlavných zmien (antropogénneho) vývoja krajiny západnej časti Lopejskej kotliny a jej priľahlej horskej obruby v prehistorickom období (t. j. pred písanou históriou) sme vychádzali zo širšieho aspektu vývoja krajiny v širšom geografickom priestore skúmaného územia. Podklady sme čerpali nielen z archeologických dokladov, ale aj s úzko špecializovaných výskumov a správ v jednotlivých prírodne zameraných odboroch, napr. geológia, geomorfológia, botanika a pod. Užšie ciele historicko-geografické analýzy antropogénneho vývoja krajiny vymedzeného územia sme realizovali od obdobia stredoveku, kedy daný priestor vstupuje do písanej histórie v rámci regiónu Horehronia. Na základe kritickej analýzy historických prameňov a ich verifikácii terénnym výskumom sme vytvorili historicko-geografické rekonštrukcie krajiny a jej zmien vplyvom antropogénnych činností do konca 18. storočia.

V období doby železnej (700 rokov pred Kristom – prelom letopočtov) nadobudla krajina prirodzeným vývojom taký charakter, aký by mala v súčasnosti nebyť rozsiahlych zásahov človeka. Stabilizovalo sa podnebie aj vegetácia. Vplyvom antropogénnych činností sa krajina sa menila len pozvoľna, hospodárskou osou bola rieka Hron, pozdĺž ktorej sa osídlenie posúvalo ďalej na východ a sústreďoval sa tu hospodársky život. Spočiatku boli zmeny krajiny minimálne, výraznejšie antropogénne vplyvy na krajinu zaznamenávame len po jej definitívnom osídlení na konci stredoveku. V kvázi prirodzenej krajine sa od stredoveku začali odrážať hlavné hospodárske činnosti v tomto geografickom priestore. Okrem osídľovacieho procesu a s ním súvisiace činnosti (výstavba sídla, udržiavanie komunikácií) to bola predovšetkým práca v lese a s ňou súvisiace remeslá (drevorubačstvo, doprava dreva, uhliarstvo, výroba šindľov a drevených produktov, draslárstvo a pod), poľnohospodárstvo (predovšetkým pastierstvo), povozníctvo, baníctvo, pltníctvo a pod.

Cieľom monografickej práce je identifikovať a v základnej rovine analyzovať hlavné antropogénne činnosti – antropogénne transformačné sily v krajine skúmaného geografického priestoru západnej časti Lopejskej kotliny a priľahlej horskej obruby a poukázať na relikty

týchto procesov a prvkov v súčasnej krajine. Z hľadiska časového horizontu bolo cieľom stručne spracovať krajinu a antropogénne činnosti v prehistorickom období a potom sa zamerať na analýzy obdobia od začiatku písanej histórie, t. j. od 15. storočia do konca 18. storočia.

Vzhľadom na interdisciplinaritu skúmanej témy, pohybujúcej sa svojim objektom a predmetom výskumu medzi geografiou a históriou (prípadne environmentálnymi dejinami), môžeme ju najbližšie stotožniť s vedeckým aparátom v rámci komplexnej historickej geografie.

Historicko-geografický pohľad na skúmanú tému je najkomplexnejší predovšetkým z toho hľadiska, že spája postupy historického a geografického výskumu. S využitím historicko-geografických pohľadov na tému je možná nielen rekonštrukcia dejín v časovej osi (prípadne jednotlivých historických období), ale čo je dôležité pre výskum historickej krajiny západnej časti Lopejskej kotliny umožňuje aj priestorové vymedzenie a rozlišuje diferenciáciu historickej krajiny v priestore, t. j. v horizontálnej a vertikálnej rovine.

Z tohto dôvodu bolo nevyhnutné využívať interdisciplinárne metodické postupy práce. Pri historicko-geografickom výskume je možné využiť štyri základné metodické postupy, ktoré sa dajú bez väčších problémov transformovať pre potreby štúdia samotnej histórie a historickej krajiny a jej prvkov, sú to:¹ archívny výskum, historicko-geografická kritická analýza, retrospektívna metóda, metóda historických prierezov, rekonštrukčná metóda, metóda krajinnohistorickej syntézy, stratigrafická metóda a terénny výskum.

Tento prístup nám umožňuje štúdium, poznanie, deskripciu a rekonštrukciu histórie krajiny západnej časti Lopejskej kotliny a jej priľahlej horskej obruby. Zároveň tak môžeme zachovať postupný výskum jednotlivých javov a procesov v krajine v priestore a čase, ich príčinnosť, vývoj a následnosť. Vymedzenú krajinu nemusíme chápať ako celok vo zvolenom časovom horizonte, ale môžeme preniknúť aj do jej jednotlivých zložiek (dejiny, fyzicko-geografické zložky, socio-ekonomické zložky), čo nám umožní poznať samotnú krajinu a jej vývoj v priebehu histórie ako homogénny celok a zložitý časopriestorový systém.

Hlavným predmetom výskumu v historickej geografii je pôvodná krajina. Historická geografia skúma fyzicko-geografické a humánno-geografické zložky krajiny v minulosti, ich súvzťažnosti a interakcie – teda skúma vplyv prírodných podmienok na spoločnosť (človeka), ale v našom prípade predovšetkým spätné pôsobenie ľudí na krajinu, respektíve vlastné životné prostredie v dejinnom procese.²

Potom ako od polovice 15. storočia vstupuje skúmané územie do písanej histórie, identifikovali sme ešte do konca stredoveku množstvo listín pojednávajúcich predovšetkým

¹ Ivanička (1983, 432 s.); Demek (1987, 241 s.); Jančura – Maliniak (2004, s. 16-24).

² Rábik – Labanc – Tibenský (2013, s. 6).

o obci Medzibrod a jeho postavení v rámci Ľupčianskeho panstva. Aj v nasledujúcich známych písomných prameňoch od 16. do konca 18. storočia, zohráva najdôležitejšiu úlohu v textových zápisoch s výnimkou listín pojednávajúcich o baníctve, práve sídlo Medzibrod. Medzibrod ako centrum nami vymedzeného územia je podrobne popísané predovšetkým v urbároch Ľupčianskeho panstva, z ktorých je možné po kritickej analýze odvodiť využívanie krajiny v jednotlivých historických obdobiach. Z tohto dôvodu v niektorých častiach monografickej štúdie dominuje pri analýzach práve pohľad na historickú krajinu z hľadiska samotného sídla, a jeho vplyvov na krajinu a postavenie v súdobej krajine. Prvými dokumentami, ktoré podrobnejšie zobrazujú aj krajinu vymedzeného územia sú kartografické dokumenty (historické mapy) vydané v priebehu 18. storočia.

V závere práce sa pokázali na jedinečnosť historickej krajiny v skúmanom geografickom priestore západnej časti Lopejskej kotliny a priľahlej horskej obruby, ktorá existovala v danom priestore v rôznych časových horizontoch a vytvorila už v stredoveku v okolí troch riečnych brodov špecifické *Genius loci*. Relikty týchto (ale aj mladších) prvkov môžeme nájsť pri výskume *in situ* v súčasnej krajine.

Vymedzenie územia

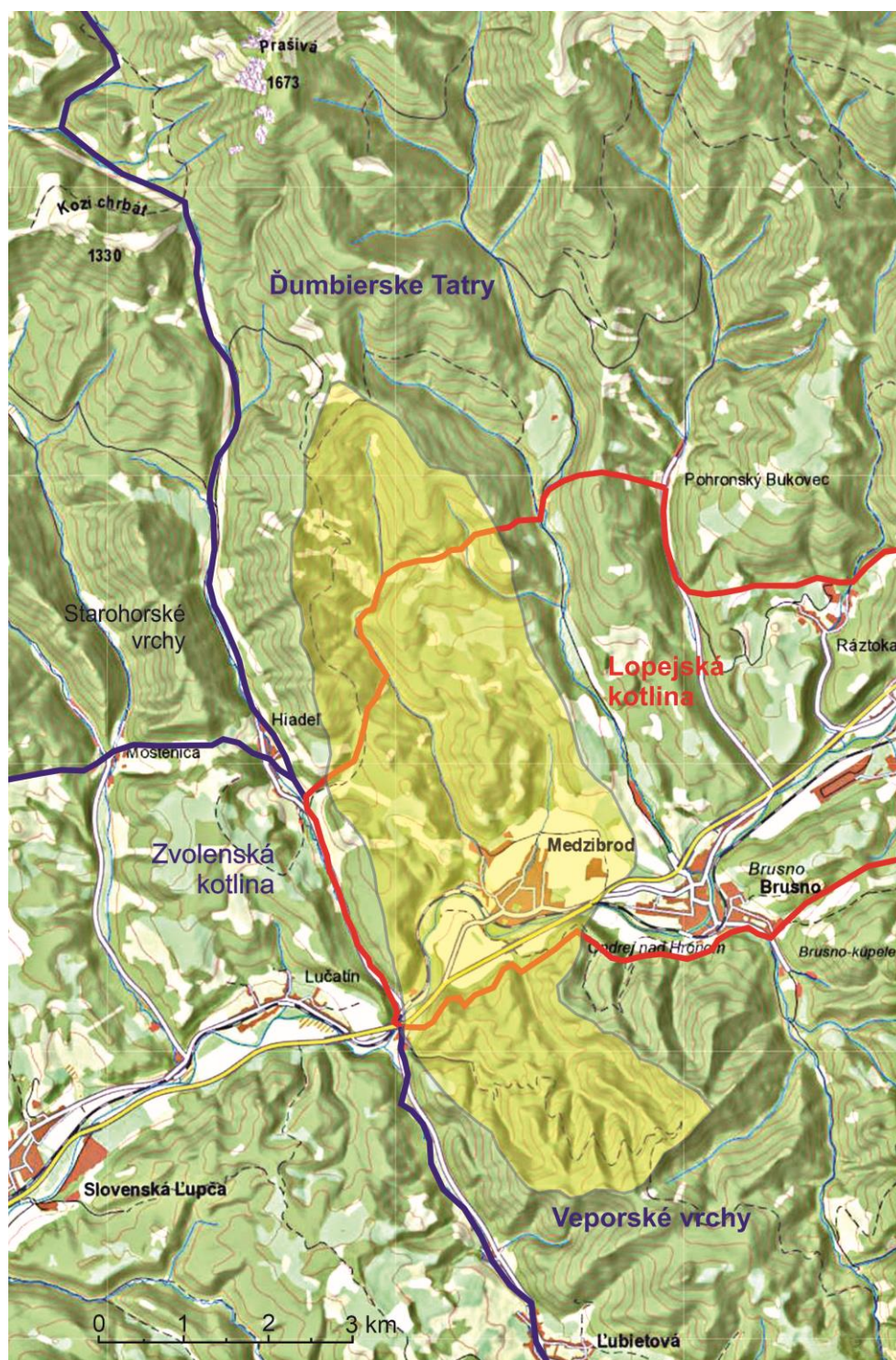
Hranice skúmaného územia západnej časti Lopejskej kotliny sme vyčlenili na základe platného geomorfologického členenia Slovenska, ktorého autormi sú Mazúr a Lukniš.³ Podľa tohto členenia leží Lopejská kotlina v Alpsko-himalájskej sústave: podsústava Karpaty, provincia Západné Karpaty, subprovincia Vnútorne Západné Karpaty, oblasť Fatransko-tatranská a celok Horehronské podolie. Lopejská kotlina je najzápadnejším podcelkom Horehronského podolia.

Najvýraznejšie hranice má kotlina v doline Hrona, kde ju na východe určuje výrazný profil prielomovej doliny Hrona medzi Bukovinou (648 m n. m.) a Hornými Lazmi (805 m n. m.) východne od Valaskej. Na západe tvorí hranicu prielomový profil medzi Hradišťom (596 m n. m.) a Sokolom (539 m n. m.),⁴ ktorý je zároveň aj hranicou nami vymedzeného analyzovaného územia. Východnú hranicu sme viedli v zúženom kolmom profile v doline Hrona v lokalite Pod Kráľovnou na severnom úpätí kóty Holička (577 m n. m.). Táto najzápadnejšia časť Lopejskej kotliny vytvára mikrokotlinu v priestore ohybu Hrona v okolí Medzibrodu, ktorá tvorí jadrovú časť vymedzeného a skúmaného územia. Na túto mikrokotlinu nadväzujú svahy okolitých

³ Mazúr – Lukniš (1978, s. 101-125); Mazúr – Lukniš (1980, s. 54-55), Hronček (2008, s. 22).

⁴ Hronček (2008, s. 22, 23).

pohorí. Na juhu sú to chrbty Veporských vrchov reprezentované Zadnou dolinou a od severu chrbty (rázsochy) Ďumbierskych Tatier vymedzujúce dolinu Borovského potoka (v minulosti nazývaného Močiar). Na východe kontinuálne nadväzuje na nami vymedzené územie Lopejská kotlina a na západe hraničí so Zvolenskou kotlinou (obr. 1).

Obr. 1: Poloha a ohraničenie študovanej oblasti (žltý polygón) (ZBGIS)

Fig. 1: Location and delimitation of the study area (yellow polygon) (ZBGIS)

Hranicu vymedzujúcu skúmaný a analyzovaný geografický priestor v tejto monografickej štúdii môžeme viesť po chrbtoch, ktoré uzatvárajú vyššie spomenuté dve doliny (Borovského potoka a Zadnej doliny) a rieku Hron pretínajú v Lopejskej kotline. Hranica na západe začína v koryte Hrona v Lučatínskom prielome pod Sokolom (539 m n. m.) odkiaľ severným smerom vystupuje na chrbát Sokola. Po chrbte, ktorý je rozvodnicou medzi dolinou Vážnej a Borovského potoka postupne pokračuje severozápadným až severným smerom na kótu Bukovina (816,5 m n. m.), kótu Kochuľa (875 m n. m.) a vystupuje až na kótu Nad Žliebkami (1 149 m n. m.) na južnom úpätí Prašivej. Tu sa prudko otáča na juh až juhovýchod a po chrbte oddeľujúcom dolinu Borovského potoka a Sopotnice postupne klesá cez kótu Litofová (934 m n. m.), Torysa, Požarina a Dúbravu až k toku Hrona v lokalite Pod Kráľovnou. Odtiaľ vystupuje poza Holičku (577 m n. m.) na kótu Mukyňová (869 m n. m.). Tu sa postupne otáča na západ až severozápad a prechádzajúc Jelenčinou, dostáva sa na Kupcovu poľanu (780,5 m n. m.), z ktorej pokračuje severným smerom cez Žiare (740 m n. m.) na kótu Hradište (596 m n. m.). Z Hradišťa prudko klesá k Hronu do Lučatínskeho prielomu, kde sme hranicu začali vymedzovať.

Podľa geografických, respektíve historicko-geografických prác⁵ môžeme vymedzené skúmané územie začleniť do regiónu Horehronie, ktorý však presne nevymedzujú. Podľa obsahovej analýzy týchto prác môžeme Horehronie chápať ako územie doliny Hrona, uzavreté obrubou okolitých pohorí (pričom ich južné, respektíve severné svahy tiež spadajú do Horehronia), siahajúce od Banskej Bystrice smerom proti jeho toku až k prameňu rieky pod Kráľovou hoľou.

Krajina a jej historicko-geografický vývoj pred príchodom človeka

Práca sa prioritne venuje z historicko-geografického hľadiska antropogénnym vplyvom na krajinu vymedzeného územia do konca 18. storočia, čo bolo aj jej hlavným cieľom, napriek tomu venujeme samostatnú podkapitolu prírodnému vývoju a vzniku krajiny v danom priestore z hľadiska fyzikogeografickej charakteristiky jednotlivých krajinných zložiek. Práve prirodzene vytvorená krajina sa stala životným prostredím prvých ľudí v tomto priestore už v prehistórii a kvázi stále s takmer stopercentne prirodzeným vývojom vytvorená krajina sa stáva cieľom prvých osadníkov v stredoveku.

⁵ Hromádka (1933), Hromádka (1943), Kvietok (1943), Kvietok (1948), Binder (1962), Štubňová (1969).

Práve prirodzeným vývojom vytvorené krajinné zložky vytvorili dostatočný potenciál na osídlenie a hospodárske využívanie tohto územia – ako boli napr. reliéfne predpoklady, vhodná pôda, vodné zdroje, vegetácia, ložiská nerastných surovín a pod.

Počiatky (geologického, morfológického či vegetačného) vývoja krajiny v priestore skúmaného geografického priestoru západnej časti Lopejskej kotliny a priľahlej horskej obruby musíme chápať v omnoho širšom kontexte ako je nami vymedzené územie. Musíme sa naň pozeráť kontexte celého oblúka Západných Karpát. Aby sme si mohli uvedomiť jednotlivé etapy prehistorického vývoja krajiny v dlhom časovom horizonte musíme na predmetnú krajinu zvoliť tento široký priestorový rámec.

Až do obdobia paleogénu (staršie treťohory) sa územie vyvíjalo v kontexte s celým územím Západných Karpát, t. j. súčasného Slovenska. Najstaršie geologické zmeny dokázateľné v priestore skúmaného geografického priestoru, odohrávajúce sa v rámci geologického vývoja Západných Karpát, prebehli v mladších prvohorách v karbóne (360 – 290 mil. rokov). Sedimenty plytkého mora boli vyvrásnené v priebehu vrchného karbónu niekoľkými fázami variského vrásnenia do rozsiahleho Slovenského masívu. Následne došlo k ďalším horotvorným procesom a Slovenský masív niekoľkokrát poklesol a bol znova vyzdvihnutý. V tomto období došlo k striedavej morskej a suchozemskej sedimentácii sprevádzanej vulkanizmom. V skúmanom území vystupujú tieto geologické formácie na povrch ostrovčekovite v južnej, veporskej časti.⁶

V priebehu permu (najmladšie prvohory) bolo územie Západných Karpát súšou a došlo k rozsiahlej denudácii a sedimentácii výlučne v suchozemskom prostredí. Súvrstvia hornín tohto veku sú značne denudované a prevrásnené. Najtypickejším je tzv. brusnianske súvrstvie, ktorého hrúbka sa pohybuje od 150 m do 750 m, je tvorené metaarkózami, arkózovými metadrobmi, metazlepencami, metaryolitmi a ich vulkanoklastikami.⁷ Brusnianske súvrstvie je doprevádzané predajnianskym súvrstvom, ktoré je budované zlepencami, pieskovicami, piesčitými a ílovitými bridlicami. Na povrch tieto horniny vystupujú v južnej časti skúmaného územia.

Na konci druhohôr sa začal alpínsky vývojový cyklus. V priebehu triasu došlo k mohutným tektonickým poklesom a v priestore Západných Karpát sa vytvorila rozsiahla geosynklinála Thetys, v ktorej morskom prostredí došlo k mohutnej karbónovej sedimentácii. Sedimentácia prebiehala v období triasu, jury až do strednej kriedy, kedy sa začali hlavné horotvorné procesy alpínskej etapy (pred 130 mil. rokov). V priebehu 5 – 10 mil. rokov bola

⁶ Biely, Andrej a kol. (1992, 234 s.)

⁷ Polák a kol. (2003, s. 120-132).

v prvej etape vyvrásnená geosynklinála Thetys a následne boli tangenciálnymi tlakmi presunuté od juhu na sever príkrovové obalové série.⁸ Z tohto obdobia vo východnej časti vystupujú na povrch pestré horniny. Ide predovšetkým o šedé a tmavošedé vápence (stredný trias), dolomity, tmavé bridlice a pieskovce (vrchný trias). Nachádzajú sa tu tiež súvrstvia šedých dolomitov a tmavošedých vápencov (stredný trias), štrkovitými slieňovcami a vápencami, červenkastými vápencami a rohovitými vápencami (spodná jura), ďalej sa tu nachádzajú červené a sivé radiolarity, radiolaritové vápence a červené slienité vápence (stredná a vrchná jura) a šedé slieňovce a slienité vápence (spodná krieda).⁹

Týmito horotvornými procesmi bola vytvorená hlavná geologicko-geomorfologická kostra v priestore analyzovaného územia, ktorá bola následne dotvorená v paleogéne (asi pred 50 miliónmi rokov) ešte v čase, kedy neexistovala rieka Hron. V tomto období prebehla laramská fáza alpínskeho vrásnenia, ktorá vyformovala klenby Nízkych Tatier na severe a Veporských vrchov na juhu. Medzi nimi bola vyformovaná depresia megasynklinály neskoršej doliny Hrona.¹⁰

Z tohto obdobia sa v geologickej stavbe uplatňujú horniny troch základných geologických jednotiek: hronika, veporika a kryštalinika.¹¹ Horniny veporika pokrývajú malé plochy v južnej časti skúmaného územia.

V zložitej geologickej stavbe Lopejskej kotliny sa uplatňujú horniny z obdobia triasu – sivé dolomity a vápence, slienité vápence, ramsauské dolomity, triasové pieskovce, ílovité a ílovito – piesčité bridlice, vápnité pieskovce a ílovito-slienité bridlice – Brusnisnsky kras.¹² Severne, chrbát Nízkych Tatier je budovaný kryštalinikom.

Posledné výrazné geologicko-tektonické zmeny prebehli v neogéne (23 – 18 mil. rokov). V tomto období rozsiahla vulkanická činnosť Poľany, pôsobila na tektonický vývoj územia a vznik zlomovej štruktúry. M. Polák¹³ popísal prítomnosť hlavnej zlomovej línie položenej na dolinu Hrona. Na priebeh zlomu sa viaže hronská prepadlina na severe ohraničená ráztockými kryhami a na juhu hrásťou Čierťaze. V neogéne dochádzalo k rozsiahlej denudácii. V kvartéri bola akumulácia výrazne ovplyvnená striedaním ľadových a medziľadových dôb.

Podľa geomorfologického členenia¹⁴ leží severná vymedzeného územia vo fatransko-tatranskej oblasti, v celku Nízke Tatry, podcelku Ďumbierske Tatry a časti Prašivá. Centrálna

⁸ Michaeli (1999, s. 38-52).

⁹ Biely a kol. (1992, mapový list 36-231); Polák a kol. (2003, 1 mapový list).

¹⁰ Nemčok (1957, s. 194-203).

¹¹ Polák a kol. (2003, s. 120-132); Maheľ (1968, 1 mapový list); Biely, a kol. (1992).

¹² Grecula (1961, s. 115-123).

¹³ Polák (2003, 218 s.).

¹⁴ Mazúr – Lukniš, Michal (1978, s. 101-125); Mazúr – Lukniš (1980, s. 54-55).

časť sa rozprestiera v celku Horehronskej podolie, podcelku Lopejská kotlina (jej najzápadnejšia časť). Južná časť spadá do oblasti Slovenskej rudohorie, celku Veporské vrchy a podcelku Čierťaž.

Nízke Tatry sú budované mohutnou asymetrickou klenbou, ktorá sa tiahne v smere západ – východ. Z hlavného chrbta Nízkych Tatier vybiehajú na juh rássochy, ktoré klesajú do doliny miernejšie ako na severnej strane pohoria. Doliny sú v záveroch úzke, strmé a vystupujú pod hlavný chrbát. V nižšie položených častiach je reliéf jemnejšie modelovaný so širšími chrbtami.

Lopejská kotlina tvoriaca hranicu medzi Nízkymi Tatrami a Veporskými vrchmi má charakter priekopovej prepadliny. Reliéf je jemne rezaný s plochými a širokými chrbtami s formami krasového reliéfu. Súčasné črty reliéfu boli vymodelované v období paleogénu (staršie tret'ohory), kedy sa v najväčšej miere prejavila erózia tokov a boli vytvorené typické tvary krasového reliéfu. Dno je pokryté zväčša neogénymi tret'ohornými sedimentami.

Veporské vrchy vyplňajú podcelkom Čierťaž južnú časť sledovaného územia ležiacu na ľavej strane Hrona. Reliéf je mätko modelovaný s plochými chrbtami a konvexnými svahmi a s ostro zarezanými dolinami potokov. Severný okraj Veporských vrchov je sčasti podrezávaný tokom Hrona, ktorý je na juh zatláčaný silnejším pravostranným prítokom.

Reliéf kryštalinika buduje podstatnú časť skúmaného územia. Kryštalické jadrá sú hlavným stavebným pilierom Nízkych Tatier a Veporských vrchov a vytvárajú mohutné masívy s pretiahnutými chrbtami. Chrbty majú pomerne hlboko rezaný reliéf, vytvorený rozsiahlym hĺbkovým zvetrávaním v neogéne. Jadro je budované predovšetkým rôznymi odrodami žuly, svorov a v menšej miere rulami, amfibolitmi a granodioritmi. V hlavnom chrbte Nízkych Tatier sa ostrovčekovite nachádzajú kryštalické bridlice.

V Lopejskej kotline sa uplatňuje reliéf na zvrásnených druhohorných horninách chočského a krížňanského príkrovu. Tento reliéf je tvorený werferskými bridlicami, vápencami a dolomitmi. Vyvinuli sa tu tvary krasového reliéfu (kaňony, ponory, škrapy, komíny, obrie hrnce a podobne), v súčasnosti už značne rozrušené zvetrávaním.

Typický je krasový reliéf zaberá rozsiahle plochy v centrálnej časti skúmaného územia. Tento kras patrí ku kotlinovému neúplnému krasu. Pre neúplný kras je typická malá mocnosť a rozloha vápencovej oblasti, premenlivá rozpustnosť vápencovej horniny, časté nekrasové vložky, silný zvetralinový plášť (t. j. mnoho tvarov je pochovaných pod zvetralinami) a tiež bohatý vegetačný kryt.¹⁵ Kras je modelovaný vodou prevažne v gutensteinských jurských vápencoch. Skladá sa z podzemného a povrchového krasu. Podzemný kras je tvorený

¹⁵ Jakál (1978, s. 17-37); Jakál (1983, s. 160-183); Hochmuth (2008, 210 s.).

primárnymi tvarmi, t. j. vertikálnymi a horizontálnymi podzemnými priestormi, a sekundárnymi tvarmi, t. j. ich výplňou. Kras v západnej časti Lopejskej kotliny je označovaný ako Medzibrodský kras,¹⁶ ale za presnejšie pomenovanie môžeme pokladať názov Brusninský kras¹⁷, keďže väčšou svojou plochou zasahuje do katastrálneho územia obce Brusno a v k. ú. Brusne sú vyvinuté aj krajšie krasové tvary reliéfu, vrátane doposiaľ najdlhšej známej jaskyne Večernica. V priestore Brusna kras prestupuje aj na ľavú stranu doliny Hrona (chrbát Dubinky). Rozloha krasu je uvádzaná 3,11 km²,¹⁸ túto rozlohu však bude nevyhnuté prehodnotiť, pretože do tohto priestoru nie je zahrnutá najzápadnejšia časť krasu chrbta Sokola a Kopanice, a tiež jeho juhovýchodná časť v Brusne – dolina Jablonky a chrbát Dubinky.

Najatraktívnejšími krasovými tvarmi sú podzemné (jaskynné) priestory, ktoré sa nachádzajú pod chrbtom Čížiny. Tu sa ponára (ponor) časť toku potoka Sopotnica do podzemia a tečie v podzemí druhej doliny ako podzemný ponorný tok, kde sa dostáva na povrch (vyvieračka) ako potok Vyvieranica. Vzdušná vzdialenosť medzi ponorom a vyvieračkou je cca 1 km. V roku 2005 sa podarilo speleológom cez jeden z dvoch ponorov vstúpiť zo strany Sopotnickej doliny do podzemia a objaviť podzemné priestory.¹⁹ Novoobjavená jaskyňa Večernica po ďalších prieskumoch má v súčasnosti známu dĺžku 150 m.²⁰ Vzhľadom k dĺžke ponorného toku Sopotnice je možné predpokladať existenciu aj ďalších priestorov.²¹

Tvary povrchového krasu sú zastúpené vyvieračkou, kaňonom, škrapmi, závrťmi a bralným reliéfom. Kaňon je úzka krasová dolina so strmými skalnými stráňami, často bralným reliéfom, ktorý vytvoril Borovský potok na svojom dolnom toku pred tým ako vytekol na nivu Hrona v Borovčine. Vyvieračka je miesto, v ktorom tok Sopotnice vystupuje opäť na povrch severovýchodne od obce v nadmorskej výške 475 m n. m. Vody Sopotnice od ponoru na Čížine v nadmorskej výške 520 m n. m. prekonávajú v podzemí výškový rozdiel 45 m a na povrchu tečú ďalej cez obec, ako Vyvieračka (alebo Vyvieranica).

Škrapy sú mikroformy krasového reliéfu rôzneho vzhľadu a priebehu vznikajúce na odhalených vápencoch pôsobením zrážkovej vody. Priebeh škrapov je v smere odtoku vody po svahu. Svojím vzhľadom pripomínajú miniatúrnu sústavu pohorí s úzkymi a strmými dolinami a hrebeňmi s množstvom úzkych štítov. Zoskupenia škrapov vytvárajú škrapové polia. Relikty škrapov je možné veľmi ojedinele identifikovať na chrbte Požiariny. Škrapy boli cieľene

¹⁶ Schwarz (2010, s. 9-14).

¹⁷ Hronček (2014, s. 25-27).

¹⁸ Schwarz (2010, s. 13).

¹⁹ Kortman (2006, s. 8).

²⁰ Hochmuth (2008, s. 163).

²¹ Doposiaľ známe priestory jaskyne Večernica ležia v katastrálnom území Brusna, keďže katastrálne hranica vedie chrbátom Čížiny.

odstraňované v priebehu storočí pri rekultivácii krajiny pre poľnohospodárske využitie. Závrtý sú lievikovité alebo misovité depresie. Vytvorili sa v miestach križovania puklín vo vápencových horninách koróziou zrážkovej vody v mieste, kde vsakuje do podzemia. Rozsiahle závrtý sa nachádzajú na chrbte Sokola západne od obce.

Prirodzeným vývojom vymodelovanú krajinu v sledovanom geografickom priestore postupne osídlila vegetácia. Pôvodnú krajinnú štruktúru sme zrekonštruovali na základe potenciálnej vegetácie tejto geografickej oblasti, ktorú vo svojich prácach spracovali J. Michalko a kol.,²² J. Michalko a J. Berta,²³ Š. Maglocký²⁴ a P. Hronček²⁵. Pri rekonštrukciách hlavných zmien krajiny do obdobia zachovaných prvých písomných dokladov o tomto geografickom priestore, vzťahujúcich sa predovšetkým k obciam, sme vychádzali zo širšieho aspektu vývoja krajiny okolitých pohorí (Nízkych Tatier a Veporských vrchov), Lopejskej kotliny a východnej časti Zvolenskej kotliny.

Predpokladáme, že v období doby železnej (700 rokov pred Kristom – prelom letopočtov) nadobudla krajina taký charakter, aký by mala v súčasnosti, nebyť rozsiahlych zásahov človeka v mladších obdobiach. Stabilizovalo sa podnebie aj vegetácia. Štruktúru a rozšírenie potenciálnej prirodzenej vegetácie podľa rekonštrukčných máp²⁶ dokladajú aj zachované názvy vrchov a chotárnych častí územia. Jednotlivé toponymá sa zachovali až do súčasnosti, lebo pôvodná vegetácia nebola odstránená naraz, ale v priebehu niekoľkých storočí.

Lužné lesy nížinné *Ulmenion* (Oberd 1953) porastali nivu Hrona. V súčasnosti sú už odstránené a ich stanovišťa sú premenené na ornú pôdu. V stromovej vrstve sa uplatňovali tvrdé lužné dreviny ako jaseň úzkolistý (*Fraxinus angustifolia*), dub letný (*Quercus robur*), brest hrabolitý (*Ulmus minor*), jaseň štíhly (*Fraxinus excelsior*), javor poľný (*Acer campestre*), hojne sú primiešané aj dreviny mäkkých lužných lesov, napríklad topoľ biely (*Populus alba*), topoľ čierny (*Populus nigra*), topoľ osika (*Populus tremula*), jelša lepkavá (*Alnus glutinosa*), vrby (*Salix* sp.) a podobne. Pozdĺž toku Borovského potoka do nadmorskej výšky 600 – 700 m n. m. prenikali lužné lesy podhorské a horské *Alnenion glutinoso-incane* (Oberd. 1953). Spoločenstvá jelšín a vrbín s bohatým podrastom vystupovali aj na svahy, ktoré boli intenzívne poľnohospodársky využívané ako pasienky.

Na lužné lesy nadväzoval submontánný stupeň bučín, ktorý siahahal do nadmorskej výšky cca 900 m n. m. a porastal najväčšie plochy. Išlo predovšetkým o bukové lesy kvetnaté

²² Michalko a kol. (1985, mapový list Brezno); Michalko a kol. (1986, 165 s.).

²³ Michalko – Berta (1972, s. 486-530).

²⁴ Maglocký (2002, s. 114-115).

²⁵ Hronček (2004, s. 57- 64).

²⁶ Michalko a kol. (1985, mapový list Brezno).

podzväzu *Eu-Fagenion* (Oberd 1957). Rástli na severe na južných svahoch Nízkych Tatier a v južnej časti vo Veporských vrchoch. Výraznou dominantnou drevinou v stromovom poschodí tohto zväzu bol buk lesný (*Fagus sylvatica*) s prímiesou javora horského (*Acer pseudoplatanus*), javora mliečneho (*Acer platanoides*), jaseňa štíhleho (*Fraxinus excelsior*), brestu horského (*Ulmus glabra*) a lipy malolistej (*Tilia cordata*). Bukové lesy vápnomilné *Cephalanthero Fagenion* (Tx. 1955) boli viazané na karbonátové podložie. Na južné svahy Prašivej závere doliny Borovského potoka boli viazané bukové lesy kyslomilné podhorské *Luzulo-Fagenion* (Lohm. et Tx. in Tx 1954). K určujúcemu dominantnému buku lesnému (*Fagus sylvatica*) pristupovali predovšetkým jarabina vtáčia (*Sorbus aucuparia*) a breza previsnuttá (*Betula pendula*). Bukové lesy kyslomilné podhorské a horské *Luzulo-Fagenion* (Lohm. et Tx. in Tx 1954) pôvodne porastali chrbty Veporských vrchov v južnej časti územia a na severe najvyššie časti južných svahov Prašivej. Na miesta rozšírenia bučín a ich typických drevín poukazujú niektoré chotárne názvy.

Nad submontánnym stupňom pokračoval úzky pás zmiešaných lesov montánného stupňa bučín doprevádzaných jedľou, smrekom, borovicou a smrekovcom v rozpätí nadmorskej výšky 1 000 – 1 100 m n. m. Stupeň ihličnatých lesov vystupoval do výšky 1 500 – 1 700 m n. m., reprezentovaný jedľovými a jedľovo-smrekovými lesmi *Vaccinio-Abietenion* (Oberd 1962). Tieto lesy porastali strmé svahy v najvyšších partiách južných svahov Ďumbierskych Tatier. V stromovom poschodí mala prevahu jedľa biela (*Abies alba*) s prímiesou smreka obyčajného (*Picea abies*), doprevádzaná jedincami smrekovca opadavého (*Larix decidua*), javora horského (*Acer pseudoplatanus*) a jarabiny vtácej (*Sorbus aucuparia*). Pod hlavným hrebeňom Ďumbierskych Tatier bol lokalizovaný pás smrekových lesov čučoriedkových (*Eu-vaccinio-Piceenion p. p.*) a v najvyšších častiach hrebeňa Nízkych Tatier sa nachádzal stupeň subalpínskych kosodrevinových spoločenstiev (*Pinion mungo p. p.*, *Nardion p. p.*). Neexistovali tu alpské lúky (hole), pretože horná hranica lesa sa nachádzala v nadmorskej výške cca 1 800 m n. m. Súčasný stav vznikol až zásahom človeka v nasledujúcich storočiach.

Na južne a juhozápadne orientovaných vápencových a dolomitových svahoch doliny Hrona rástli dubovo-hrabové lesy karpatské *Caricopilosae-Carpinenion betuli* (Oberd 1953). Charakteristické druhy stromového poschodia tejto jednotky sú dub zimný (*Quercus petraea*), hrab obyčajný (*Carpinus betulus*), dub letný (*Quercus robur*), javor poľný (*Acer campestre*), lipa malolistá (*Tilia platyphyllos*) a čerešňa vtáčia (*Cerasus avium*) v menšej miere doprevádzané inými druhmi.

Od začiatku nášho letopočtu sa na našom území postupne stabilizovalo podnebie a následne prirodzeným vývojom vymodelovaný georeliéf krajiny bol postupne osídlený

pôvodnou pralesovitou vegetáciou v období mladšieho subatlantiku, t. j. po roku 500 po Kristovi.²⁷ Výnimkou nie je ani skúmané územie západnej časti Lopejskej kotliny a priľahlej horskej obruby. Pôvodne tu rástol rozsiahly primárny prales, tvorený komplexmi lužných lesov, bukových lesov, bukovo-jedľových lesov či jedľových lesov. Primárny prales podľa definície prof. Š. Korpeľa, bol prales (v užšom zmysle slova) – človekom neovplyvnený pôvodný les, ktorý v danej oblasti podľa druhového zloženia predstavoval posledný článok fylogenetického vývoja lesa. Jeho podstatná vývojová časť ostávala trvalo v klimaxovom štádiu pri cyklicky sa opakujúcich zmenách generácií základných drevín dlhej životnosti.²⁸

Horské lužné pralesy, ktoré sa zachovali vo forme líniovej zelene pozdĺž toku Hrona. Najväčšie plochy porastali rozsiahle pralesy buka lesného (*Fagus sylvatica*), ktoré vystupovali do výšky 900 m n. m., a ojedinele aj vyššie. Zmiešané bukovo-jedľové pralesy, ale predovšetkým pralesy s dominanciou jedle bielej (*Abies alba*) vystupovali do výšky až 1 100 m n. m. Do takto prirodzeným spôsobom vytvorenej krajiny začína postupne prenikať osídlenie už v najstarších prehistorických dobách. Ale „skutočné“ osídlenie oblasti sa začalo až omnoho neskôr, pravdepodobne na konci stredoveku, čo dokumentujú aj prvé písomné dokumenty.

Počiatky osídlenia územia a potenciálne antropogénne vplyvy na krajinu

Počiatky osídlenia v západnej časti Lopejskej kotliny, na jej styku so Zvolenskou kotlinou v období pred písanou históriou je problematické zrekonštruovať z dôvodu absencie systematického archeologického výskumu. Tento historicko-geografický priestor patrí medzi málo archeologicky prebádané regióny, ale v poslednom desaťročí sa mu venuje zvýšená výskumná pozornosť. Z náhodných a ojedinelých nálezov archeologických artefaktov, ale aj na základe prvých archeologických prieskumov možno poskladať základnú mozaiku, ktorá prezentuje osídlenie v dlhom prehistorickom období. V tejto podkapitole stručne načrtne osídlenie územia do obdobia stredoveku (t. j. do písanej histórie skúmaného územia v 13. storočí) vychádzajúc z archeologických výskumov v širšom geografickom priestore, predovšetkým v kontexte Zvolenskej a Lopejskej kotliny a priľahlých pohorí.

Ojedinelú prítomnosť prvých ľudí v skúmanom geografickom priestore môžeme predpokladať v období **staršej a strednej doby kamennej** (paleolit, mezolit 3 000 000 – 5700 pred Kr.), ktorá bola charakteristická kočovným, lovecko-zberačským spôsobom života. Tento priestor nepatrí medzi sídelné centrá Slovenska, ale bol navštevovaný loveckými komunitami

²⁷ Krippel (1986, 307 s.).

²⁸ Korpeľ (1989, 332 s.).

len sezónne, čo dokladá jaskyňa Horná Túfna vo Veľkej Fatre v chotári Dolného Harmanca.²⁹ Obdobie mladšej doby kamennej (neolit 5700–4400 pred Kr.) predstavuje zásadnú, ale veľmi pomalú zmenu spôsobu obživy ľudí smerom k poľnohospodárstvu. Máme doložené len sezónne osídlenie v širšom priestore Zvolenskej kotliny³⁰, ale aj severne v Liptove.³¹

Osídlenie krajiny v užšom okolí vymedzeného územia môžeme predpokladať od **neskorej doby kamennej** (eneolit 3500 – 2300 pred Kr.). Prvých ľudí do tohto prostredia aj napriek nie príliš vhodným podmienkam pre rozvoj poľnohospodárstva prilákal predovšetkým dostatok zveri v lesoch, výhodná poloha na trase diaľkovej komunikácie prechádzajúcej cez Hron z juhu na sever, ale predovšetkým ložiská rýdzich kovov a ich rúd. Práve objavenie povrchových ložísk medi v neďalekej Španej Doline urobilo z tohto regiónu lokalitu európskeho významu. V špaňodolinskom rudnom revíri dokladá pravekú ťažbu medi viac ako 200 kusov nájdených kamenných mlatov so žliabkom na vytĺkanie medi za studena.³²

Eneolitické osídlenie spojené s prvotným poľnohospodárstvom v tomto geografickom priestore dokladajú fragmenty keramiky z jaskyne Kupčovie izbička v pravostrannej doline potoka Hutná v severnej časti k. ú. Ľubietová, časť Huta, kde sa našli fragmenty keramiky bádenskej kultúry. Črepiny misky tu objavil v roku 1959 Ľubietovský občan Ján Fellner.³³

Zahusťujúce sa eneolické osídlenie dokumentujú aj ďalšie nálezy zo susednej Slovenskej Ľupče, kde bola v roku 1925 nájdená hladká kamenná industria v podobe kamenného sekeromlatu v polohe Priehradka (t. j. pri križovatke cesty z námestia v Slovenskej Ľupči do Podkoníc).³⁴ V intraviláne Slovenskej Ľupče v časti Tarasová sa našla aj kamenná sekerka z tmavého kameňa, ktorá je v súčasnosti stratená.³⁵ Ďalšie dva nálezy brúsených a vŕtaných sekeromlatov z tohto obdobia boli nájdené v okolí jaskyne Driekyňa, južne od Slovenskej Ľupče.³⁶ Našiel sa aj črepový materiál bádenskej kultúry v jaskyni Kaplnka v k. ú. neďalekých Nemiec.³⁷ Osídlenie doliny Hrona ďalej na východ nebolo v tomto období doposiaľ archeologicky doložené. V tomto rozsiahlom priestore sa doposiaľ našiel len ojedinelý bližšie nedatovaný artefakt kamenného trojuholníkového ústupu z červenkastého rádiolaritu. Bol

²⁹ Balaša (1960, s.16).

³⁰ Tóth – Zachar (2009, s. 35); Balaša (1960, s.7, 19, 20); Ušiak – Zachar – Hanuliak (2007, s. 194, 195); Zachar – Zachar (2008, s. 176).

³¹ Struhár (2009, s. 55).

³² Žebrák (1986, s. 256).

³³ Bárta (1973, s. 91); Šišiak (2012, s. 1); Malček (2013, s. 107, 108).

³⁴ Balaša (1960, s. 35, 36); Oravský (1990, s. 22).

³⁵ Oravský (1990, s. 22); Mosný (2010, s. 23, 24).

³⁶ Mácelová (1989, s. 24).

³⁷ Mácelová (1989, s. 24).

náhodne nájdený v roku 2010 južne od mesta Brezno v úvoze lesnej cesty z Vrchdolinky na Lúčky.³⁸

Napriek absentujúcim archeologickým dôkazom osídlenie pravdepodobne pretrvalo aj v staršej a strednej dobe bronzovej (2300 – 1250 pred Kr.). Čo môžeme predpokladať na základe bohatého výskytu medi v regióne, ako základného kovu tohto dejinného obdobia. V **mladšej a neskorej fáze doby bronzovej** (1250 – 700 pred Kr.) výrazne vzrástla hustota osídlenia v tomto priestore, ktoré sa posúva aj na východ dolinou Hrona. Zahustenie osídlenia je spojené s ľuďom lužickej kultúry, čo dokumentujú aj nálezy črepinového materiálu nielen z „nížinných“ polôh v okolí Slovenskej Ľupče - Pod hradom, Pod Skalou, pri Biotike či nález bronzovej ihlice v polohe Jablonka,³⁹ v priestore Ľubietovej, kde sa v Ženskej doline našiel depot bronzových predmetov⁴⁰ a pri evanjelickom cintoríne na Pilendri sa údajne našli popolnice rôznej veľkosti.⁴¹ Nálezy z neskorej doby bronzovej – keramika, nástroje, ale aj pozostatky po osídlení a metalurgii medi sa našli aj na vrcholovej plošine Vysokej (995 m n. m.).⁴²

V poslednej fáze doby bronzovej značne stúpol záujem o osídľovanie reliéfne výrazne preddisponovaných výšinných polôh s nadmorskou výškou od 600 do 1000 m, na ktorých si ľud lužickej kultúry budoval sieť početných hradísk. Takéhoto charakteru sú hradiská v Španej Doline (južne od obce kóta Horný diel 996 m n. m.), Nemciach (severne od obce, kóta Hrádok, 839 m n. m.), Selciach (severne od obce, kóta Hrádok, 834 m n. m.), Priechode (severozápadne od obce, kóta Kopec, 730 m n. m.), Moštenici (severne od obce, kóta Hradište, 958 m n. m.) či v Nemeckej (severne od obce, kóta Hradisko, 786 m n. m.).⁴³ Na týchto hradiskách boli nájdené veľké a vzácne bronzové poklady – depoty, napr. v Nemeckej,⁴⁴ Balážoch či v Priechode.⁴⁵

V roku 2018 bolo objavené v bezprostrednom zázemí skúmaného územia ďalšie hradisko na severnom výbežku kóty Dolinka (480 m n. m.) na ľavej strane doliny Hrona pri vyústení potoka Hutná do jeho doliny. Lokalita bola osídlená od neskorej doby bronzovej ľuďom lužickej kultúry, ktorý na výšinnom sídlisku prežíval až do staršej doby železnej, kedy toto osídlenie bolo vystriedané keltským etnikom (ľuďom púchovskej kultúry). Archeologický prieskum na lokalite potvrdil relikty po sídliskových objektoch a bohaté nálezy artefaktov

³⁸ Hronček – Kvietok (2019, s. 37).

³⁹ Mosný (2010, s. 23).

⁴⁰ Thomka (1898, s. 379, 380).

⁴¹ Handzo (1941, s. 10).

⁴² Kvietok (2014, s. 35).

⁴³ Ušiak (2004, s. 11).

⁴⁴ Mácelová (2007a, s. 35-40).

⁴⁵ Mácelová (2007b: s. 188-196).

keramiky, nástrojov či železných zliatkov. Našla sa tu aj cenná keltská minca typu *Simmering* pravdepodobne z obdobia okolo 2. až 1. storočia pred Kristom. Doterajší archeologický prieskum nepotvrdil obdobie zániku osídlenia na lokalite, ale predpoklad je kontinuálneho osídlenia od neskorej doby bronzovej cez železnú, až do doby rímskej.⁴⁶

Do siete týchto hradísk zaradíme aj kótu Stráž (596 m n. m.) na západnom okraji vymedzeného územia (Lopejskej kotliny).⁴⁷ Vrcholová plošina Stráže sa na juhovýchode zavažuje do pretiahnutého sedla s vrcholom v nadmorskej výške 553 m, ktoré sa volá Pod Hradište. Svahy Stráže na severe a západe veľmi prudko klesajú takmer až o 200 výškových metrov na nivu Hrona do nadmorskej výšky 390 m n. m. V minulosti sa Stráž nazývala Hradište. Toto pomenovanie uvádza mapa tretieho vojenského mapovania z roku 1876 v podobe *Hradištje (Stráž)*.

Na historický význam tejto lokality nás upozorňuje niekoľko faktorov. Kóta Stráž ležala už v praveku na križovatke dvoch významných komunikácií. Jedna viedla dolinou Hrona a druhá severo-južným smerom. Severojužná trasa prechádzala z Podpoľania dolinou potoka Hutná, prekračovala rieku Hron v mieste brodu pod Strážou. Dnes nás na jeho už prehistorickú prítomnosť upozorňuje aj samotný názov obce Medzibrod. Cesta ďalej pokračovala Hiadeľskou dolinou a cez Hiadeľské sedlo sa dostávala na západné a severné svahy Nízkych Tatier odkiaľ zostupovala do Liptovskej kotliny. Cesta je lemovaná množstvom pravekých lokalít (hradísk). Na južnej strane hrebeňa Nízkych Tatier to boli Detva – Kaľamárika, Ľubietová – Vysoká, Medzibrod/Lučatín – Stráž na pravej strane Hutnej, oproti ležiaca kóta Dolinka (Lučatín) a Moštenica – Hradište. Na severnej strane to boli hradiská Ludrová – Stráža a Liptovská Štiavnička – Lúčny Hríb.⁴⁸

Archeológovia predpokladajú na vrcholovej plošine kóty Stráž existenciu hrádka, ktorý je na základe zberov črepov keramiky možné zaradiť do záverečnej fázy doby bronzovej, t. j. približne do obdobia okolo roku 1000 pred Kristom, kedy tu žil ľud lužickej kultúry. Kontinuitu osídlenia potvrdzujú aj nálezy zo staršej doby železnej, teda z rokov 700 až 600 pred Kristom.⁴⁹

Už staršie pomenovanie kóty nás upozorňuje na historické osídlenie tohto miesta. Novší aj v súčasnosti používaný miestny názov Stráž sa vyvinul na základe neskoršej funkcie tohto strategického bodu v stredoveku až v novoveku. Tieto pomenovania označujú dominantné vyvýšeniny alebo najvyššie položené miesta horských chrbtov či rássoch vybiehajúcich

⁴⁶ Stankoviansky (2018, s. 9).

⁴⁷ Hronček (2015, s. 63).

⁴⁸ Kvietok (2014, s. 35).

⁴⁹ Kvietok (2014, s. 34).

z pohorí s dobrou viditeľnosťou do okolia. Na týchto polohách možno predpokladať aj drevené signalizačné veže.⁵⁰ Existenciu drevenej strážnej veže na vrchole Stráže môžeme predpokladať nielen na základe vyššie uvedených pravidiel, ale aj na základe v teréne viditeľnej zuhoľnatenej vrstvy a nálezov črepov novovekej glazovanej keramiky.⁵¹ Z vrcholovej plošiny umožňovalo dobrý výhľad do krajiny aj to, že celý priestor bol odlesnený a využívaný ako pasienky. Na tento stav trvajúci ešte v druhej polovici 18. storočia nás upozorňuje mapa prvého vojenského mapovania z roku 1783.⁵²

Potom čo nový kov železo postupne nahradil bronz, ktorý sa už zväčša využíval len v šperkárstve a na výrobu jemných nástrojov, sa začína nové dejinné obdobie **doba železná – halštatská** (700 – 400 pred Kr.). Sídelnými centrami boli v tomto období opevnené hrádky v Nemciach, Selciach či významné hradisko v Hornej Lehote.⁵³ Na neďalekom Hradisku v Nemeckej nájdené jednotlivé fragmenty keramiky poukazujú na osídlenie ľuďom púchovskej kultúry (keltským etnikom) na začiatku doby rímskej.⁵⁴ Osídlenie v tomto období západne od Lopejskej kotliny dokladá aj nález železného hrotu strely s tuľajkou na návrší Ľupčianskeho hradu.⁵⁵

V juhozápadnej časti vymedzeného územia pretrvávalo osídlenie na kóte Stráž. Hradisko stále chránilo cestu vedúcu z Podpoľania a Liptov, a tiež brod, ktorý sa nachádzal na Hrone v tomto priestore. Hustá sieť osídlenia vplývajúca z okolitého nerastného bohatstva kovov (medi a železných rúd) bola dopĺňaná dvomi hradiskami ležiacimi južne vymedzeného územia. Rozsiahla sídelná jednotka sa vyvinula na vrcholovej plošine Vysokej (995 m n. m.) už pravdepodobne v období neskorej doby bronzovej, kedy je tu doložené osídlenie etnikom ľudu lužickej kultúry. Okrem artefaktov keramiky a rôznych ďalších predmetov (ihlíc, spôn, sekeriek) sa tu našli aj bohaté dôkazy metalurgie medi. Osídlenie pokračovalo aj v mladšej dobe železnej (laténskej), kedy tu vzniklo rozsiahle keltské oppidum zamerané na metalurgiu železa, ktoré pochádzalo z miestnych zdrojov. Zo staršej doby železnej sa našlo na lokalite množstvo keramiky, nástrojov (sekerky, kosáky, nože, škrabadlá), zbraní, častí konského postroja či súčastí odevu. Z mladšej doby železnej sa zachovalo ešte viac predmetov, napr. časti odevu,

⁵⁰ Slivka (1998, s. 259-275).

⁵¹ Ušiak (2004, s. 11).

⁵² Mapa prvého vojenského mapovania z roku 1783 s vkladovým číslom *Collone 15, Sectio 8*. Dostupné on-line: <https://mapire.eu/>.

⁵³ Pieta – Mosný (2000, s. 104, 105).

⁵⁴ Mácelová (2007a, s. 38).

⁵⁵ Balaša (1960, s. 56, 57).

ozdoby, šperky, nástroje dennej potreby, rôzne náradie a zbrane. Pre lokalitu vysokej je typické veľké množstvo zachovanej trosky po výrobe a spracovaní železa.⁵⁶

Osídlenie v podobe rozsiahleho výšinného sídliska sa nachádzalo aj na lokalite Stará Mara na pravej strane doliny Brusniansky. sídelnú jednotku vybudoval ľud púchovskej kultúry v staršej dobe železnej (cca 600 až 250 pred Kr.). Na lokalite sa našlo množstvo keramiky a železného náradia, predmetov dennej potreby či doplnkov ošatenia. Je tu možné sledovať rozsiahle sídelné terasy so zbytkami obydli a relikty fortifikačných valov. Vzhľadom na intenzitu osídlenia ako aj bohatosť nálezov je pravdepodobné dlhodobé kontinuálne osídlenie lokality, pričom hlavným zameraním tunajších obyvateľov bolo spracovanie železa a výroba nástrojov z miestnych zdrojov železnej rudy.⁵⁷

Kontinuita osídlenia v skúmanom geografickom priestore pokračovala aj v neskorej dobe rímskej (2. – 4. stor. po Kr.). Potvrdzujú to bohaté nálezy materiálnej kultúry z prieskumov v teréne v polohách Zváraliská, Konopiská a Dolný Istebník⁵⁸ v neďalekej Slovenskej Ľupči. Všetky tieto polohy nesú charakteristické znaky neopevnených sídel so zástavbou menších aglomerácií typických pre toto dejinné obdobie.⁵⁹ V neskorej dobe rímskej postupne osídľujú širší geografický priestor germánske kmene. Intenzívne hospodárske a aj politické kontakty Germánov žijúcich v tejto oblasti s rímskymi provinciami v Zadunajsku dokumentuje nález rímskych mincí na dolnom nádvorí Ľupčianskeho hradu z obdobia cisára Augusta (*63 pred Kr. – 14 po Kr.).⁶⁰ Najväčší depot rímskych mincí sa našiel na selčianskom Hrádku z rokov 104 – 193 po Kr.⁶¹

Osídlenie v tomto priestore sa pravdepodobne nestratilo ani v prvých storočiach nášho letopočtu v búrlivom období sťahovania národov. Doposiaľ nám absentujú archeologické nálezy, ktoré by potvrdzovali tento predpoklad. Našli sa ojedinelé nálezy napríklad depot šperkov zo staršej fázy sťahovania národov (začiatok 5. storočia po Kr.) v jaskyni Netopierska pri Nemcoch.⁶² Zo začiatku 5. storočia po Kr. sú aj ojedinelé nálezy šperkov zo Selčianskeho hradku.⁶³

V priebehu 8. storočia sa západne od Lopejskej kotliny, v okolí Slovenskej Ľupče objavuje **slovanské osídlenie** bohato doložené archeologickým materiálom. Sídliská

⁵⁶ Kvietok (2017a, s. 445-468).

⁵⁷ Kvietok (2017b, s. 18-21).

⁵⁸ Beljak (2009, s. 69).

⁵⁹ Mosný (2010, s. 24).

⁶⁰ Balaša (1960, s. 92).

⁶¹ Mácelová (2014, s. 57).

⁶² Bárta – Mácelová – Pieta (1987, s. 29, 30).

⁶³ Mácelová (1989, s. 27, 28).

boli zistené na pravobrežnej terase Hrona v lokalite Konopiská, Zváraliská a Brvnište. Zaujímavé sú však predovšetkým polozemné obydlia na poliach v polohe Horný Istebník, tiež v katastrálnom území Slovenskej Ľupče.⁶⁴ Tieto sídliskové objekty sa rozvíjali ešte v priebehu 9. a 10. storočia.⁶⁵

Prítomnosť človeka v západnej časti Lopejskej kotliny v prehistorickom období a počiatky antropogénnych transformácií krajiny

Hornaté územia Slovenska boli ešte v 13. storočí v prevažnej miere zalesnené a pomerne riedko osídlené. Osídlenie sa vzťahovalo predovšetkým na doliny riek, pozdĺž ktorých sa posúvalo vyššie do pohorí. Keďže sa jedná obdobie pred začiatkom spisomňovania uhorských dejín môžeme pri rekonštrukciách hustoty osídlenia vychádzať prevažne len z archeologických nálezov.⁶⁶ V súčasnosti však absentuje podrobný archeologický výskum Horehronia zameraný na osídlenie územia v staršom stredoveku. Preto nedokážeme stanoviť skutočný rozsah osídlenia do konca 14. storočia na Horehroní, vrátane západnej časti Lopejskej kotliny. Od 15. storočia sa už vo väčšej miere zachoval písomný listinný materiál dokladujúci prvé písomné zmienky o jednotlivých sídlach.

To, že ešte začiatkom 13. storočia išlo o pomerne málo osídlený kraj dokladá aj prvá písomná správa zachovaná v kronike anonymného notára slúžiaceho pravdepodobne u kráľa Bela III. (1173 – 1196) nazývanej *Gesta Hungarorum*, ale známejšej pod názvom *Anonymova kronika*. Jej obsahom sú často nie príliš presné historické fakty, často legendy, ale čo dôležité opis krajiny aká existovala v severnom Uhorsku počas života samotného kronikára je reálny.⁶⁷ V kronike je spomínaný na hraniciach severného Uhorska rozsiahly kráľovský Zvolenský les (*silvam Zvolon*), či skôr pôvodný prales s hradom Zvolen,⁶⁸ ktorého súčasťou bolo aj Horehronie. Na prelome 12. a 13. storočia boli kráľovské lesy stále rozsiahlymi zalesnenými územiami, v ktorých sa pozvoľna začína zahusťovať osídlenie, predovšetkým rôznymi kráľovskými donáciami.⁶⁹

Za pravdepodobne najstaršie sídlo v regióne môžeme pokladať osídlenie v priestore Banskej Bystrice, kde pôvodnú slovanskú (slovenskú) osadu môžeme položiť ešte pred 11.

⁶⁴ Mosný (1998, s. 120; Mosný (2010, s. 25).

⁶⁵ Mácelová (2013, 133 s).

⁶⁶ Hudáček (2015, s. 53).

⁶⁷ Múcska (2000, s. 25, 26).

⁶⁸ Múcska (2000, s. 80-81).

⁶⁹ Musil (2004, s. 435).

storočie⁷⁰ a novšie nemecké (saské) sídlo pochádza najneskôr z prvej polovice 13. storočia.⁷¹ Práve toto novšie sídlo vstupuje do písanej histórie začiatkom druhej polovice 13. storočia, keď v roku 1255 získalo mestské výsady. V listine sa osada uvádza ako nová dedina Bystrica pri [Slovenskej] Ľupči (*nova villa Bystrice prope Lypcham*).⁷²

Ešte staršia, ale nepriama je prvá písomná zmienka o osídlení v priestore Slovenskej Ľupče. Spomína sa pri metácii Hronseku (*Garamszeg*) v roku 1250, kde je opisovaná cesta nazývaná ako *Magna via* vedúca zo Zvolena do Ľupče (*magna via, qua vadit de villa Zolyo in Lypcsa*).⁷³ Táto cesta pokračovala ďalej dolinou Hrona na východ na územie formujúceho sa Brezna.⁷⁴ Územie na ktorom sa formovala osada (neskôr mesto) Brezno máme doložené v listine, ktorú vydal 11. augusta 1265 pre osadníkov na Liptove kráľ Belo IV.⁷⁵ Listina zachovaná v prepise zo 17. augusta 1270 povoľovala poddaným z Liptova slobodne loviť zver a vymedzovala si lovecký revír. Pri vymedzení jeho hraníc je uvedené že siahla až po zem „Brezno“ (*terra Berezun*). Latinské slovo *terra*, nás upozorňuje na to, že na južných svahoch Nízkych Tatier a v doline Hrona už nešlo o ľudoprázdne zeme. Môžeme už v tomto priestore predpokladať trvalú prítomnosť človeka, a tiež počiatky hospodárskeho využívania krajiny. Čo je však dôležité, osídlenie územia nebolo ešte zavŕšené a nevyvinula sa tu centrálna sídelná jednotka v podobe obce (obecnej komunity).

Môžeme konštatovať, že cesta *Magna via* vedúca dolinou Hrona písomne doložená v 13. storočí sa stáva dôležitou osídľovacou osou. Nové vznikajúce panstvo sa začína formovať okolo hradu Ľupča, ktorý sa nepriamo spomína už v roku 1250. Jeho výstavba ako nového kráľovského hradu sa začala bezprostredne po tatárskom vpáde počas vlády kráľa Bela IV. Hrad, ak aj nie ešte úplne dostavaný, musel v polovici 13. storočia už stáť. Jeho vznik, resp. počiatky výstavby, tak možno položiť medzi roky 1242 – 1250.⁷⁶

Výstavba bola realizovaná už pri pravdepodobne existujúcej osade neďaleko kláštora v súvislosti so strážením vyššie spomínanej stredovekej cesty *Magna via*. Osídlenie v priestore Slovenskej Ľupče mohlo nepretržite pretrvať od veľkomravského obdobia, ktoré je archeologicky doložené v polohách Horný Istebník a Brvnišťa od 9. do konca 10. storočia.⁷⁷ Nový kráľovský hrad uhorskí králi s obľubou využívali na poľovačky a aj preto bolo potrebné

⁷⁰ Uličný (2005, s. 9).

⁷¹ Albertová (2009, s. 58).

⁷² Marsina ed. (1987, s. 340-341, listina č. 490).

⁷³ Marsina ed. (1987, s. 243, listina č. 349).

⁷⁴ Ivanič (2011, s. 47).

⁷⁵ Beňko a kol. (1998, s. 140, č. 37).

⁷⁶ Tomeček (2014, s. 60, 61).

⁷⁷ Mácelová (2009, s. 33, 34).

vyčleniť mu vlastné územie – hradnú doménu, neskôr nazývané Ľupčianske panstvo, ktoré by zabezpečovalo materiálnu základňu pre život na hrade. Územie hradného panstva sa vyčlenilo zo Zvolenského panstva. Išlo zhruba o priestor medzi slobodným kráľovským banským mestom Banská Bystrica a neskorším kráľovským mestom Brezno.

O vzniku a zakladaní prvých sídel na území Ľupčianskeho hradného panstva v doline Hrona vieme veľmi málo, pretože z 13. storočia takmer úplne absentujú písomné doklady. Je zrejmé že spísomňovanie Uhorských dejín sa začalo pomerne neskoro, čo by mohol byť jeden z hlavných faktov prečo sa sídla v doline Hrona medzi Ľupčou a Breznom, ak aj existovali nedostali do písanej histórie už v tomto období. Ďalším dôvodom môže byť aj fakt že listiny z 13. a sčasti aj zo 14. storočia sa v priebehu storočí stratili, ale stále je tu aj možnosť, že osídlenie sa mohlo v danom priestore vyvíjať neskôr.

Na to, že okrem Ľupče a formujúceho sa Brezna mohlo v tomto priestore existovať aj nejaké osídlenie už v polovici 13. storočia nás nepriamo upozorňuje existencia kláštora františkánov, ktorý bol postavený v podhradí, západne od hradného vrchu hradu Ľupča už pred rokom 1263.⁷⁸ Keďže sa františkáni, ako žobravá rehoľa výlučne usídľovali len v obývaných oblastiach,⁷⁹ vznikajúce osídlenie sa snáď mohlo nachádzať aj na východ od Ľupče. Kláštor ležal na riečnom ostrove, v novoveku nazývanom Na Doncii, vytvorenom ramenami Ľupčice, ktoré zanikli až pri jej regulácii v druhej polovici 20. storočia.⁸⁰

Samotná Ľupča sa v polovici 13. storočia spomína vo viacerých kráľovských listinách napríklad v roku 1256 *Lypche*,⁸¹ 1258 *Lipcha*⁸² až do roku 1269, kedy bol hrad miestom častých pobytov kráľa Bela IV.⁸³

Základný obraz o hustote osídlenia v západnej časti Lopejskej kotliny začiatkom 14. storočia nám podáva prehľad výšky príjmov (benefícií) od farníkov v jednotlivých farnostiach Zvolenskej stolice podľa súpisu, ktorý nariadila vykonať pápežská kúria v Avignone v rokoch 1332 – 1337. Napriek tomu, že súpis neudáva počet sídel či obyvateľov môžeme si podľa výšky príjmov od jednotlivých farností vytvoriť približnú predstavu o množstve (hustote) obyvateľov či sídel. Kým v okolí Banskej Bystrice boli príjmy z farností pomerne vysoké, napr. Banská Bystrica – 7 hrivien, Radvaň – 5 hrivien, Selce – 5 hrivien, Horná Mičiná – 6 hrivien v Ľupčianskom panstve boli príjmy omnoho nižšie, a to z Ľupčianskej farnosti 1 hrivna a 1,5

⁷⁸ Hanuliak – Ragač (2000, s. 233-244).

⁷⁹ Tomeček (2004, s. 15).

⁸⁰ Hronček (2007, s. 72, 73).

⁸¹ Marsina ed. (1987, s. 372, listina č. 537).

⁸² Marsina ed. (1987, s. 424, listina č. 609).

⁸³ Maliniak (2009, s. 108).

fertónu a z dubovskej farnosti (2 hrivny).⁸⁴ Nízky výber benefícií v Ľupčianskom panstve poukazuje na výrazne nižšiu hustotu osídlenia (počtu sídel) začiatkom 14. storočia, a teda aj nízky počet „daňovníkov“ v priestore od Slovenskej Ľupče na východ.

Osídľovací proces v priebehu 14. storočia na území Ľupčianskeho panstva výrazne pokročil, najmä potom ako v roku 1340 udelil kráľ Karol Róbert hosťom v Ľupči mestské výsady.⁸⁵ Obyvatelia mestečka mali právo využívať kláštorný kostol Sv. Ducha. Okrem toho si obyvatelia mohli každoročne voliť richtára, ktorý mal právo riešiť všetky spory. Ďalšie mestské výsady dostali po vzore Krupiny. V roku 1356 poznáme aj prvého Ľupčianskeho richtára Mikuláša, zvaného Pivovarči. V roku 1397 sa v listinách prvýkrát objavuje pomenovanie Slovenská Ľupča.⁸⁶

Do polovice 14. storočia máme potvrdenú existenciu viacerých sídelných jednotiek v Ľupčianskom panstve. Tak ako sme uviedli vyššie v rokoch 1332 – 1337 existovala už Dubová a Selce. Dúbravica sa spomína v roku 1333. V roku 1340 je potvrdená existencia sídla Konice⁸⁷ (*Connyce*), ktoré sa už v roku 1356 uvádzajú ako Podkonice (*Potkonicz*).⁸⁸ V tom istom roku už existoval aj Priechod (*Prehud*)⁸⁹ a v roku 1356 je uvádzaný už ako *Priechod*.⁹⁰ V roku 1340 sa spomína aj osídlenie Moštenice (*terram Mosnyce*), ktoré sa však ešte nesformovalo do kompaktného sídla.⁹¹ V roku 1360 sa v listinách uvádza aj Môlča (*Molcha*).⁹² Z roku 1380 sa zachovala aj najstaršia písomná zmienka o Ľubietovej (*Lubetha*).⁹³ Začiatkom druhej polovice 14. storočia sú písomne doložené aj niektoré sídla vo východnej časti Ľupčianskeho panstva, a to v roku 1357 Hronec, v roku 1358 Predajná, Lopej a Horná Lehota.⁹⁴

V roku 1380 je definitívne doložené ako kompaktné sídlo aj Brezno. Uvádza sa v listine zo 14. augusta 1380,⁹⁵ ktorou kráľ Ľudovít I. povýšil na hrade Ľupča staršiu banskú osadu Brezno na slobodné mesto. Listina zo 14. augusta 1380, zachovaná v odpise z 28. apríla 1494 ho uvádza v tvare *civitas Brisna, Brysna*⁹⁶, v roku 1404 sa v názve mesta Brezno objavuje aj

⁸⁴ Sedlák ed. (2008, s. 87, č. 490; s. 86, č. 487; s. 97, č. 571; s. 87, č. 489; s. 87, č. 488; s. 51, č. 206).

⁸⁵ Oravský (1990, s. 38-43).

⁸⁶ Maliniak (2009, s. 108).

⁸⁷ Oravský (1990, s. 40).

⁸⁸ Maliniak (2009, s. 96).

⁸⁹ Oravský (1990, s. 40).

⁹⁰ Maliniak (2009, s. 99).

⁹¹ Oravský (1990, s. 40).

⁹² Tomeček (2004, s. 15).

⁹³ Albertová (2009, s. 64).

⁹⁴ Maliniak (2010, s. 28).

⁹⁵ ŠABB, f. MMB, listina č. I.2-1; Lacko (2010, s. 141).

⁹⁶ MNL OL, inv. č. 30856.

maďarský ekvivalent pomenovania „bane“ v tvaroch *BryzaBanya*,⁹⁷ *Briznabanya*,⁹⁸ *Brezenbanya*⁹⁹ či *Breznebanya*¹⁰⁰.

Z prvej polovice 14. storočia zachoval sa stručný opis krajiny na západnej hranici skúmaného územia. Pri vymedzovaní hraníc chotára Ľupče v súvislosti s jej udelením mestských výsad v roku 1340 sa spomína toponymum pomenúvajúce potok Hutná (*Libitua*) a rieka Hron.¹⁰¹

Najviac doposiaľ známych prvých písomných zmienok o sídlach ležiacich na území Ľupčianskeho panstva prináša na začiatku 15. storočia listina z pondelka 22. mája 1424, ktorou uhorský kráľ Žigmund Luxemburský daroval svojej druhej manželke Barbore Celjskej rozsiahle majetky na území dnešného stredného Slovenska. Donačná listina bola spísaná niekoľko dní pred sviatkom blahoslaveného pápeža Urbana v kráľovskom sídle vo Visegráde. Išlo o majetky zabierajúce celé územie Zvolenskej stolice a čiastočne aj susedný Hont a Tekov. Predmetom darovania boli najbohatšie stredoslovenské slobodné kráľovské banské mestá Banská Bystrica, Ľubietová, Kremnica, Banská Štiavnica, Nová Baňa, Pukanec, tiež menšie banské sídla Banská Belá, Hodruša a Kolpachy (dnešný Banský Studenec). Darované boli aj slobodné kráľovské mestá Zvolen, Brezno, Krupina a hrady Zvolen, Dobrá Niva, Vígľaš, Ľupča a Šášov s celými svojimi hradnými panstvami.¹⁰²

Práve pri vymenúvaní pertinencií Ľupčianskeho hradu sú uvádzané jednotlivé sídla medzi Ľupčou a Breznom. Sú uvedené v poradí mestečko Ľupča (*opiddo Lypche*) a dediny Horná Lehota (*Felsewlehota*), *Togarth*, Dolná Lehota (*Petwrlehota*), Lopej (*Lupea*), Hronec (*Kysgaran*), Jasenie (*Jechene*), Predajná (*Predavia*), Zámotie (*Samoscia*), Dubová (*Zenth Miklós*), Brusno a Sv. Ondrej (*villa utraque Zenthandras*), **pravdepodobne Medzibrod (*Malychkafalwa*)**, Lučatín (*Luchatheu*), Hiadeľ (*Hedel*), Podkonice (*Podgoriche*), Priechod (*Prehod*), Selce (*Zelche*), Ráztoka (*Razthoka*), Šalková (*Sokfalwa*), Môlča (*Mocha*), Poniky (*Ponyk lybera*), Ponická Lehôtka (*Kysponik*), Dúbravica (*Dubrawyche*) a Povrazník (*Powraznik*).¹⁰³

V listine nie je spoľahlivo uvedené centrum osídlenia západnej časti Lopejskej kotliny sídlo Medzibrod, takže tento dátum nemôžeme pokladať za relevantnú prvú písomnú zmienku o tejto obci. Pri súčasnom stave historického a historicko-geografického výskumu nevieme

⁹⁷ Mályusz ed. (1956, s. 342, listina č. 2921).

⁹⁸ Mályusz ed. (1956, s. 343, listina č. 2922).

⁹⁹ Mályusz ed. (1956, s. 343, listina č. 2923).

¹⁰⁰ Mályusz ed. (1956, s. 343, listina č. 2924).

¹⁰¹ Maliniak (2009, s. 65, 66).

¹⁰² Tomeček (2014, s. 62, 63).

¹⁰³ Wenzel (1863, s. 274, 275); Jurkovich (1929, s. 138, 139).

spoľahľivo identifikovať sídlo uvedené pod „slovensko-maďarským“ názvom v tvare *Malychkafalwa*, čo môžeme chápať ako Maličká Ves (dedina). Tak, ako vyplýva z názvu išlo pravdepodobne o malé sídlo, snáď tvorené len jednou usadlosťou, čo v tomto období bolo vo Zvolenskej stolici pomerne bežné osídlenie. Pri pohľade na geografickú postupnosť vymenúvania sídel od východu na západ, ktorú kráľovský pisár striktne dodržiaval v kombinácii s precíznosťou kráľovskej kancelárie môžeme predpokladať, že išlo s najväčšou pravdepodobnosťou o sídlo medzi Svätým Ondrejom nad Hronom a Lučatínom. To či išlo o starší názov sídla Medzibrod, či o samostatné sídlo, ktoré neskôr splynulo s Medzibrodom, alebo postupným vývojom zaniklo, nie je možné bez ďalších výskumov a písomných prameňov spoľahľivo dokladovať.

Niektorí historici sídlo *Malychkafalva* stotožňujú aj s Moštenicou, ktorá v tomto období už určite existovala¹⁰⁴ ale v súpise sa neuvádza,¹⁰⁵ prípadne z neďalekou Nemeckou, ktorá tiež v súpise domén absentuje, ale pravdepodobne už mohla existovať.¹⁰⁶ Prvýkrát je písomne doložená v roku 1441 ako *Nymskawes*.¹⁰⁷ Najpravdepodobnejšie asi môžeme toto sídlo na základe presného geografického postavenia v súpise jednotlivých domén Ľupčianskeho panstva stotožniť práve s počiatočným osídlením v priestore Medzibrodu.

Keďže listina vymenúva už existujúce (hospodársky a spoločensky etablované) sídla zostáva nezodpovedaná otázka, kedy a za akých okolností tieto sídla vznikli. Ich skutočný vznik je preto nevyhnutné posunúť pred rok 1424. To, či dátum vzniku treba hľadať tesne pred prvou písomnou zmienkou, alebo omnoho hlbšie v histórii, je pri súčasnom stave poznania takmer nemožné určiť. Každopádne fakt, že sa sídlo nespomína v písomnom prameni pred týmto rokom, ešte nemusí znamenať, že neexistovalo. Najpravdepodobnejší predpoklad je ten, že väčšina sídel na území Ľupčianskeho panstva vznikla v období po vybudovaní hradu, t. j. od polovice 13. storočia. Od tohto obdobia v súvislosti s vytváraním hospodárskej základne pre hrad intenzívne podporovali králi a ich správcovia (kasteláni) osídľovací proces na území prináležiacom k pozemkovým majetkom hradu. V širšom rámci teda možno s najväčšou pravdepodobnosťou aj počiatky sídel, tak ako ich poznáme v prvej polovici 15. storočia (a teda aj v súčasnosti) hľadať v období medzi polovicou 13. storočia a rokom 1424.¹⁰⁸

Pri úvahe o presnejšom stanovení doby a za akých okolností vzniklo stredoveké sídlo „Medzibrod“, ako sídelného centa západnej časti Lopejskej kotliny musíme vychádzať z vyššie

¹⁰⁴ Oravský (1990, s. 40).

¹⁰⁵ Jurkovich (1929, s. 15).

¹⁰⁶ Lokša (2007, s. 42).

¹⁰⁷ MNL, OL 30 857.

¹⁰⁸ Tomeček (2014, s. 61, 62).

opisovanej stredovekej cesty *Magna via*. Komunikácia vedúca dolinou Hrona na východ je písomne doložená už v polovici 13. storočia a zohrala pravdepodobne dôležitú úlohu pri okolnostiach vzniku samotného sídla ešte pred existenciou písomňovania. Keďže novo vytvorené sídlo dostalo pomenovanie v súvislosti s existenciou riečnych brodov na tejto ceste v miestach jej križovania s riekou Hron. Existencia brodov bola v období stredoveku silným motivačným prvkom pre vytvorenie názvoslovia obce v blízkosti dvoch (respektíve troch) brodov.

Brody cez Hron v geografickom priestore Medzibrodu vytvárali zaujímavé špecifické postavenie v krajine. Prirodzený tok rieky sa formoval pred svojim vytečením z Lopejskej kotliny cez Lučatínsky prielom do Zvolenskej kotliny do veľkého meandra, ktorý sa ohýbal severnou stranou nivy popod kótu Sokol. Pričom južne od dnešnej obce vytváral rozsiahly riečny ostrov, poniže ktorého sa nachádzal ďalší menší ostrov.¹⁰⁹ Práve poniže menšieho ostrova, v priestore dnešného mosta mal Hron, mal široký tok, nízky stav vody a pomalý prúd čo umožňovalo ideálnu lokalizáciu prvého brodu. Prítomnosť starého brodu je dobre čitateľná ešte v zobrazení katastrálnej mapy Medzibrodu z druhej polovice 19. storočia.¹¹⁰ Druhý brod ležal powyše veľkého riečného ostrova, ktorý existuje aj v súčasnosti pod Sokolom, kde sa nachádzali obdobne ideálne podmienky na bezpečné prekročenie rieky. Tu prechádzala *Magna via* na ľavú stranu Hrona a popod ľavostrannú terasu Hrona esovite pokračovala k prvému brodu.¹¹¹ Relikt tejto starej komunikácie, obrastený líniovou stromovou vegetáciou sa zachoval až do súčasnosti na nive pri kaplnke Svätého Jána Nepomuckého.¹¹² V poradí tretí brod cez Hron sa nachádzal pri ústí Vážnej do Hrona poniže Lučatínskeho prielomu pod kótou Stráž, kde *Magna via* odbočovala do Ľubietovej.¹¹³ Od polovice 18. storočia hlavná trasa pôvodnej historickej komunikácie *Magna via* prekračovala Hron brodom pod Strážou a ďalej na východ smerovala popod Stráž ľavou stranou Hrona do Medzibrodu. Pričom jej trasa kopírovala líniu komunikácie, ktorú v súčasnosti označujeme ako „stará cesta“.¹¹⁴

Brody, zohrávali v období stredoveku dôležitú úlohu v rámci vtedajšej cestnej siete. Využíval vhodné miesto na vodnom toku, na ktorom bola hladina rieky nízka, prúd nie až taký silný, čo sa spájalo zvyčajne so širším korytom. Pod termínom brod nemožno chápať v

¹⁰⁹ Mapa prvého vojenského mapovania z rokov 1782 – 1784. Dostupné on-line: <https://mapire.eu/>.

¹¹⁰ AOM, Katastrálna mapa obce Medzibrod. Nedatovaná, Archív obecného úradu v Medzibrode.

¹¹¹ SBA BŠ, f. HKG BŠ, Zbierka máp, inv. č. 586, inv. č. 262.

¹¹² Svätý Ján Nepomucký bol obhajcom cirkvi proti českému kráľovi Václavovi IV. (1378 – 1419), za čo ho mučili a zašitého vo vreci hodili z Karlovho mosta do Vltavy, kde sa utopil. Tento spôsob jeho martýrstva sa odráža na umiestňovaní jeho sôch a kaplniek pri brodoch, mostoch, riekach a potokoch.

¹¹³ Najstaršia písomná zmienka o nesporne staršom sídle Ľubietová je z roku 1382.

¹¹⁴ Mapa prvého vojenského mapovania z rokov 1782 – 1784. Dostupné on-line: <https://mapire.eu/>.

stredoveku iba spevnený a udržiavaný prechod cez rieku, ale akékoľvek miesto kde bolo možné vodný tok relatívne bezpečne prebrodiť. Pri väčších tokoch, akým bol aj Hron bol prechod obmedzený len na určité miesta. V týchto miestach bol brod zvyčajne sezónne udržiavaný, čo podnietilo vznik nových sídel pri dôležitých brodoch.¹¹⁵ Brodové miesto malo aj svoje negatíva, keď za veľkých vodných stavov nebolo priechodné. Ak sa brod využíval frekventovane a dlhšiu dobu stal sa výrazným krajinným prvkom a začal postupne plniť funkciu dôležitého orientačného bodu v stredovekej krajine.¹¹⁶

Ich účelovosť, ale aj atraktivita v stredovekej spoločnosti vzrástla ak mali nejaké špecifické vlastnosti, tak ako je tomu v tomto popisovanom prípade. Súčasná historiografia odvodzuje pôvod stredovekého názvu obce Medzibrod (v stredovekých listinách zaznamenaného v rôznych podobných slovných a jazykových tvaroch) práve od prítomnosti Brodov. Toponymá so slovným základom *brod* sú pomerne časté pre celé územie Slovenska. V prípade Medzibrodu ide o tzv. predponový názov motivovaný týmto toponymom. Slovo *brod* je staré všeslovanské slovo s praslovanským základom *brodъ*, vychádzajúce z praslovanského *bresti* vo význame brodiť sa, pomaly prechádzať.¹¹⁷

Pri širšom pohľade na problematiku nám ako prvá zmienka o údajnom osídlení geografického priestoru Medzibrodu v stredoveku vystupuje správa v práci staršieho (Uhorského) historika Johanna Kachelmanna. Kachelman publikoval historicky nie príliš overenú tézu o usadení Poliakov privedených na riedko osídlené územie Zvolenskej stolice v priestore Horehronia uhorským kráľom Belo I. (1061 – 1063) po jeho sobáši s poľskou manželkou Richsou (Alžbetou). Poliaci boli údajne v roku 1062 usídlení v Medzibrode a Zámostí.¹¹⁸ Túto tézu z jeho práce prevzal v roku 1962 Róbert Binder.¹¹⁹ A práve na základe Binderovej publikácie táto téza v súčasnej slovenskej spisbe bez bližšieho kritického hodnotenia „zľudovela“. Pravdivosť tejto tézy je viac ako diskutabilná, pretože v tomto období pravdepodobne v geografický priestor Medzibrodu (aj Zámostí) ešte nebol osídlený v neskorších ranonovovekých súpisoch medzibrodскеj komunity nevystupujú mená, u ktorých by sme mohli odvodiť poľský pôvod.¹²⁰

¹¹⁵ Tu vystupuje do popredia otázka, či sídlo *Malychkafalva* písomne doložené v roku 1424, nemalo práve takúto motiváciu vzniku. Ale túto otázku pri súčasnom stave historického a historicko-geografického poznania nie je možné zodpovedať.

¹¹⁶ Klimek (2014, s. 78).

¹¹⁷ Horňanský (2005, s. 219).

¹¹⁸ Kachelmann (1870, s. 22).

¹¹⁹ Binder (1962, s. 136).

¹²⁰ Marsina (1959, s. 315, 316).

Prvýkrát sa nad počiatkom vzniku obce (osídlenia v tomto priestore) zamýšľal vzdelaný medzibrodský r. k. kňaz Ignác Hrdina v roku 1818.¹²¹ I. hrdina poznal najstaršiu listinu, v ktorej sa písalo o obci až z roku 1649. Išlo o protokol Zvolenského cirkevného dištriktu v ktorom sa Medzibrod spomínal ako filiálka materskej cirkvi svätoondrejskej (*filiatem Ecclesia Matres Sabcto Andreensis*). V tomto zázname bola obec opísaná ako spoločensky a hospodársky rozvinutá obecná komunita, na základe čoho predpokladal že ide minimálne o storočie staršie sídlo (...*minimum adhuc una centuria anti*). Teda asi z prvej polovice 16. storočia.¹²²

Vznik sídla v západnej časti Lopejskej kotliny v stredoveku

V skúmanej, západnej časti Lopejskej kotliny sa s najväčšou pravdepodobnosťou, vychádzajúc z doteraz známych historických a historicko-geografických faktov vyvíjalo od stredoveku len jedno sídlo v priestore dnešnej obce Medzibrod.

Prvá písomná zmienka o obci Medzibrod je uvedená v tvare *Mezbrodye* v donačnej listine spísanej v Bratislave **31. decembra 1441**, ktorá je bezprostredne spojená s majetkovo právnymi dejinami hradu Ľupča. Hrad Ľupča s celým panstvom a aj spolu s ostatnými majetkami na strednom Slovensku prešiel v roku 1439 do vlastníctva Alžbety Luxemburskej, dcéry kráľovnej Barbory Celjskej. Pravdepodobne nedostatok finančných prostriedkov prinútil Alžbetu v roku 1441 odmeniť Gregora Korbavského-Horvátha za verné vojenské služby a oddanosť hradom a panstvom Ľupča, za ktoré jej zložil zálohu 10 000 zlatých. Okrem majetku prešli na nového majiteľa všetky zvykové povinnosti podaných, zisky a výhody plynúce z majetku, tiež povinnosti vyplývajúce z jurisdikcie, ktoré už predtým platili v Ľupčianskom panstve. Po spätnom vyplatení zálohu musel Gregor Korbavský, alebo jeho potomkovia bezodkladne vrátiť majetky Alžbete, alebo jej synovi Ladislavovi. Kráľovná, ktorá konala v mene seba a svojho syna kráľa Ladislava a jeho potomkov, sa zaviazala počas záložného vlastníctva hradu a jeho príslušenstva chrániť Gregora Korbavského a jeho potomkov. Kráľovná sa ďalej zaviazala, že ak by došlo k prevzatíu zálohovaného majetku späť do jej rúk (respektíve jej potomkov) bez vyplatenia záložnej sumy daruje ako náhradu Gregorovi Korbavskému a jeho potomkom iné majetky v Uhorsku rovnakej hodnoty. Gregor Korbavský sa musel zaviazat, že Ľupčianske panstvo vráti len do rúk kráľovnej a jej potomkov. Ako súčasť aktu prevzatia hradu bol opätovne spísaný podrobný súpis celého hradu aj s majetkami. V tomto súpise panstva z 31. decembra 1441 je vymenovaných všetkých 27 sídel v geografickom poradí

¹²¹ HDM, s. 24.

¹²² Na základe súčasného stavu historického a historicko-geografického poznania vieme, že Ignác Hrdina sa vo svojich predpokladoch pomýlil minimálne o jedno storočie, ktoré ubral od počiatku existencie obce.

od západu na východ, ktoré patrili hradu Ľupča (*Lypche*).¹²³ Samotný Medzibrod je zapísaný medzi Lučatínom a Priechodom na západe (keďže sa Hiadel' sa uvádza až na konci zoznamu) a medzi Brusnom a Svätým Ondrejom nad Hronom na východe. Jednotlivé sídla pisár zapísal v „slovenskom“ znení s „latinsko-maďarskou“ gramatikou v nasledujúcom poradí Poniky (*Ponkowa*), *Tergoth*¹²⁴, Môlča (*Molcze*), Dúbravica (*Dubrawitz*), Šáľková (*Salkowawaz*), Selce (*Solcza*), Podkonice (*Podkonicze*), Lučatín (*Luchetyn*), Priechod (*Pryhod*), **Medzibrod** (***Mezbrodye***), Brusno (*Brusno*), Ondrej nad Hronom (*Villa S. Andree*), Rástoka (*Rastoka*), Nemecká (*Nymkawes*), *Sagronye*¹²⁵, Dubová (*Dubrowa*), Jasenie (*Jesen*), Predajná (*Prodayna*), Zámestia (*Samastye*), Horná lehota – Kráľova lehota (*Lyhota regis*), Dolná Lehota (*Lyhota Petri*), Lopej (*Lopye*), Štiavnica (*Sthawnycze*), Hronec (*Hronecz*) a Hiadel' (*Hedel*). Na začiatku listiny sa ako majetková doména uvádza aj Brezno (*Bresno*).¹²⁶

Ďalšia písomná správa o Medzibrode sa nachádza v listine, ktorou kráľ Ladislav V. Pohrobok (1440 – 1457) potvrdil **18. januára 1455** majetkové práva grófa Gregora Korbavského. Gregor Korbavský, najprv ako kapitán a neskôr ako majiteľ Ľupčianskeho hradu, bol členom suity najvernejšieho kráľovného prívrženca a ochrancu Jána Jiskru a v jeho službách zostával aj po smrti kráľovnej Alžbety, matky Ladislava Pohrobka. Oko protislužbu mu kráľ nielenže nespochybňoval majetkové práva na Ľupčiansky hrad s panstvom, ale ich ešte aj potvrdil. V znovu spísanej a potvrdenej donácii nechýbali okrem majetkov a práv ani uvedené sídla Ľupčianskeho (*Lypche*) panstva v postupnosti od západu na východ v rátane **Medzibrodu**, ktorý je uvedený v tvare ***Mezywbrodye***. Je vymenovaný medzi sídlami Hiadel' (*Hedel*) a Lučatín (*Luchetino*) na západe a Ondrej nad Hronom (*Zenthendre*) s Brusnom (*Bruzno*) na východe.¹²⁷

V polovici 15. storočia sa počas pôsobenia Jána Jiskru na strednom Slovensku vo funkcii hlavného kapitána Zvolenskej stolice obhajoval nástupnícke práva na trón kráľa Ladislava pohrobka v boji proti krajinskému miestodržiteľovi Jánovi Huňadymu. Vojnové udalosti a s nimi ťažké postavenie poddaných neobchádzali ani Ľupčianske panstvo, keď oblasť priamo kontrolovali jiskrove vojská. Jedna z posádok na Horehroní sídla na neďalekom Hradisku pri

¹²³ Kalábová (2004, s. 3-30).

¹²⁴ Zaniknuté sídlo, ležalo pravdepodobne na niekde na území neskôr založenej osady Valaská.

¹²⁵ Zaniknutá obec, v súčasnosti súčasť Nemeckej – Záhronie.

¹²⁶ MNL, OL 30 857; Jurkovich (1929, s. 143).

¹²⁷ MNL, DL 30 859. Zoznam sídel: hrad Ľupča (*Lypche*) mesto Ľupča (*Lypche oppidum*), mesto Brezno (*Bresno oppidum*), *Thergorth*, Poniky (*Ponyk*), Dúbravica (*Dwbrawicza*), Môlča (*Molcha*), Šáľková (*Salkowawas*), Selce (*Zowlcza*), Priechod (*Pryhod*), Podkonice (*Podkonicze*), Hiadel' (*Hedel*), Lučatín (*Luchetino*), Medzibrod (*Mezywbrodye*), Ondrej nad Hronom (*Zenthendre*), Brusno (*Bruzno*), Rástoka (*Razthoka*), Nemecká (*Nyemeczawes*), Dubová (*Dwbowo*), *Zegranye*, Zámestia (*Zomosthn*), Jasenie (*Jezen*), Predajná (*Prodayna*), Horná Lehota (*Lyhotha Regis*), Dolná Lehota (*Lyhotha Petri*), Lopej (*Lopye*), Hronec (*Hronacz*), Štiavnička (*Schawnycza*) a Brezno (*Bresno*).

Nemeckej.¹²⁸ Na Horehroní sa zdržiaval aj sám Jiskra čo potvrdzuje jeho list mestu Bardejov, v ktorom žiadal o pomoc v boji proti Huňadymu. Tento list datovaný v roku 1451 v Brezne.¹²⁹ Vojenské pôsobenie husitov spôsobilo miestnym obyvateľom veľké škody na majetku, útrapy a biedu¹³⁰ čo dokumentuje listina kráľa Mateja Korvína z 5. apríla 1465. Kráľ odpustil obyvateľom Jasenia (*Jassena*)¹³¹ platenie daní a mýta, pretože sa pôsobením lúpežných jiskrovcov ocitli v biede a chudobe. Obyvatelia sa snažili obnoviť svoje majetky a obec. Škody museli byť v tomto priestore rozsiahlejšie, keď panovník zaradil do listiny Jasenie popri v tom období významných mestách Krupina, Kežmarok a Trenčín.¹³²

Z konca stredoveku sa zachovali v rôznych historických prácach aj ďalšie názvy obce, ktoré sa nám však nepodarilo dokladovať historickými listinným materiálom, takže je možné že vznikli len nesprávnym prepisom v mladšom období. Napr. v roku 1464 je Medzibrod uvádzaný ako *Mechybrody*, v roku 1470 v tvare *Wezibrod*,¹³³ iný prameň uvádza obec v roku 1464 ako *Medybrody* a v roku 1528 *Mezybroth*.¹³⁴

Uhorský panovník Matej Korvín (1458 – 1490) opätovne potvrdil držbu hradu dedičom Gregora Korbavského. Takto sa v roku 1464 stali novými majiteľmi panstva bratia Damián a Peter Horváthovci z bosnianskeho Vrbasu (*de Orbaz*). V novej donácii spísanej pre oboch bratov v Budíne 27. novembra 1464 sa spomínali okrem ďalších majetkov, práv a povinností aj všetky sídla ležiace na území Ľupčianskeho (*Lypche*) panstva. Keďže sa pôvodná listina nezachovala poznáme ich z odpisu listiny, ktorý bol zhotovený **12. januára 1465**. V nej je **Medzibrod** je menovaný ako (***Mechybrodye***) medzi Hiadeľom (*Hederol*) a Lučatínom (*Luchetyn*) na západe a Ondrej nad Hronom (*Zenthendre*) a Brusno (*Bruzno*) na východe.¹³⁵ Všetky sídla sú uvádzané od Slovenskej Ľupče, t. j. od západu na východ.

Hrad Ľupča zostal v majetkovej doméne bratov Horváthovcov do roku 1470, kedy ho kráľ Matej Korvín daroval za verné služby spolu s celým panstvom svojmu obľúbencovi, kráľovskému pokladníkovi, významnému finančníkovi, banskému podnikateľovi

¹²⁸ Mácelová – Mosný – Pieta (1997, s. 130, 131).

¹²⁹ Maliniak (2010, s. 30).

¹³⁰ Jurkovich (1929, s. 145-149).

¹³¹ MNL, DL 16 162.

¹³² Jurkovich (1929, s. 29, 30).

¹³³ Jurkovich (1929, s. 25).

¹³⁴ Pisoň ed. (1968, s. 245).

¹³⁵ MNL, DL 30 861. Sídla sú uvádzané v listine: Ľupča (*Lypche*), Ponická Lehôtka (*Lehotha*), Poniky (*Ponyky*), Šáľková (*Salkffalwa*), Selce (*Zewltcz*), Priečod (*Prehod*), Podkonice (*Pothkonycze*), Hiadeľ (*Hederol*), Lučatín (*Luchetyn*), Medzibrod (*Mechybrodye*), Ondrej nad Hronom (*Zenthendre*), Brusno (*Bruzno*), Ráztoka (*Razthoka*), nemecká (*Nemethfalwa*), Dubová (*Dwbowa*), Zámotie (*Zamosthe*), Jasenie (*Jezyn*), Predajná (*Predanya*), Lopej (*Loppee*), Dolná Lehota (*Petriklehathaya*), Horná Lehota (*Felsewlehathaya*), Štiavnica (*Zewnycze*), Hronec (*Hronecz*), Brezno (*Breznobanya*) a Rohožná (*Rohozna*).

a budínskemu mešťanovi Jánovi Ernstovi a jeho dvom synom Žigmundovi a Jánovi. Donačná listina datovaná **5. apríla 1470** v Budíne zaznamenáva medzi sídlami Ľupčianskeho panstva aj **Medzibrod (Wezybrod)**.¹³⁶ Sídla sú menované od Ľupče (*Lypche*) smerom na východ, pričom Medzibrod je uvedený medzi Hiadel'om (*Hedellehota*) a Lučatinom (*Luchetin*) na západe a Nemeckou (*Nemethfalw*), Brusnom (*Brwzna*), Ondrejom nad Hronom (*Zenthandras*) na východe.

Napokon ani v rukách Jána Ernsta nezostal hrad a panstvo veľmi dlho, potom ako ho v roku 1478 kráľ Matej Korvín spojil s ostatnými majetkami na strednom Slovensku sa stal opäť súčasťou obnovených venných majetkov uhorských kráľovien. Tieto majetky sa stali výlučným vlastníctvom jeho druhej manželky Beatrix Aragónskej. Kráľovná Beatrix požívala úžitky z panstva až do smrti manžela Mateja Korvína 6. apríla 1490. Keďže ako vdova kráľovná chcela dosadiť na Uhorský trón svojho kandidáta musela si na svoju stranu získať jágerského biskupa Urbana Dóciho (Dóczy), predsedu snemu, ktorý mal voliť nového kráľa. Jeho náklonnosť si získala tým, že mu odstúpila za 16 tisíc zlatých svoje rozsiahle majetky na strednom Slovensku vrátane Ľupčianskeho hradu s panstvom. Keďže biskup nemal potomkov majetky zhromažďoval pre svojich príbuzných a stál za výrazným vzostupom rodu Dóciovcov. Uhorským kráľom sa napokon stal český Kráľ Vladislav Jagelovský favorit vdovy kráľovnej Beatrix. Prevod kráľovniných majetkov za vyššie uvedenú sumu na biskupa Urbana Dóciho, jeho bratov Jána, Ladislava, Baláza a Jánových synov Damiána, Klamenta, Urbana, Tomáša, Gregora a ich bratranca Františka potvrdil aj novozvolený kráľ Vladislav II. Jagelovský (1490 – 1516). Darovacia listina bola spísaná **29. novembra 1490** v Budíne¹³⁷ a okrem súpisu všetkých majetkov a úžitkov obsahovala aj súpis sídel Ľupčianskeho panstva. Na konci stredoveku sa tak Dóciovci stali najvplyvnejším feudálmi v stredoslovenskom regióne. Ich mocenský vplyv je vyplnený nepriateľstvom a otvoreným bojom voči susedným mestám, vrátane najvýznamnejších banských miest a nerešpektovaním ich kráľovských výsad a privilégií. Ich spolužitie a politika viedla k množstvu otvorených bojov v regióne, Horehronie nevynímajúc.¹³⁸

¹³⁶ MNL, DL 38 867, Jurkovich (1929, s. 151, 152). Jednotlivé sídla pisár menuje od západu na východ: Ľupča (*Lypche*), Poniky (*Panyk*), Ponická Lehôtka (*Lehothka*), Šalková (*Sezank*), Selce (*Zeletz*), Priechod (*Prihoda*), Podkonice (*Pothkonycz*), Hiadel' (*Hedellehota*), Lučatin (*Luchetin*), Medzibrod (*Wezybrod*), Nemecká (*Nemethfalw*), Brusno (*Brwzna*), Ondrej nad Hronom (*Zenthandras*), Ráztoka (*Razthoka*), Záhronie (*Zahronza*), Dubová (*Dwbowa*), Zámotie (*Zamozthe*), Jasenie (*Jeseny*), Predajná (*Pedayna*), Lopej (*Lopeya*) Dolná Lehota (*Felsewlehotha*), Horná Lehota (*Alsolehotha*), Štiavnica (*Sebnicz*), Hronec (*Hroncz*), preludium *Zwbor*,¹³⁶ Ľubietová (*Libetha*) a Brezno (*Berzenbanya*).

¹³⁷ MNL, DL 19 693.

¹³⁸ Ivanič (2008, s. 1-6).

V listine sú vymenované jednotlivé sídla Ľupčianskeho panstva v geografickej postupnosti od Slovenskej Ľupče (*Lypche*) na východ. Samotný **Medzibrod** (*Mesthybroda*) susedil na západe s Lučatinom (*Luchathyn*) a Hiadeľom (*Hedellehota*) a na východe boli jeho susedmi sídla Ondrej nad Hronom (*Zenth Andras*) a Brusno (*Brwzna*).¹³⁹

Zo 16. júla 1504 sa zachovala ďalšia listina, ktorá uvádza aj súpis majetku Ľupčianskeho hradu a zoznam jednotlivých pertinencií Ľupčianskeho (*Lypche*) panstva, medzi ktorými opäť nechýba **Medzibrod** (*Megyebrodye*). Ako jeho západní susedia sú menované sídla Hiadeľ (*Hedel*) a Lučatín (*Lwthethyno*) a na východe Ondrej nad Hronom (*Zenthendre*) a Brusno (*Bruzno*).¹⁴⁰

Prvý súpis príjmov panstva Ľupča sa zachoval z roku 1505 podľa, ktorého je možné si vytvoriť predstavu nielen o pomeroch na panstve, ale sčasti aj o spôsobe obživy obyvateľov Medzibrodu. Obyvatelia panstva museli každoročne zemepánovi spolu platiť peňažnú rentu vo výške 195 zlatých. Pri počte 172 obývaných usadlostí na panstve pripadala na jednu usadlosť čiastka 1,13 zlatého ročne. Súčasťou ročnej renty boli aj naturálne dávky. Obyvatelia odovzdávali ovce a jahňatá či veľké a malé syry. Súčasťou dávok boli aj sliepky, vajcia, koláče, dosky, drevo a konope na výrobu nití. Dôležitou súčasťou naturálnej renty boli obilniny a ďalšie poľnohospodárske plodiny, ktoré nás nepriamo upozorňujú aj na charakter poľnohospodárskej výroby. V tomto období boli hlavnými plodinami jačmeň, pšenica, ovos, proso, konope, hrach a pestoval sa aj chmeľ. Vtedajší majiteľ Ľupčianskeho panstva Damián Dóczy mal celkový ročný úžitok z panstva 500 zlatých. Na základe súpisu môžeme konštatovať, že obyvatelia Medzibrodu sa na začiatku 16. storočia živili takmer pestovaním základných plodín, ako boli jačmeň, pšenica, ovos, proso, konope či hrach. Tento súpis už spomína aj existenciu mlyna¹⁴¹

¹³⁹ MNL, DL 19 693; Jurkovich (1929, s. 154); Maliniak (2010, s. 33). V listine sú sídla Ľupčianskeho panstva uvedené nasledovne: mestá Ľupča (*Lypche*), Poniky (*Ponyk*) a Brezno (*Breznobanya*) a ostatné sídla Ponická Lehôtka (*Lehothka*), Šalková (*Salkfalva*), Selce (*Selec*), Priechod (*Prihod*), Podkonice (*Pothkonycz*), Lučatín (*Luchathyn*), Hiadeľ (*Hedellehota*), Medzibrod (*Mesthybroda*), Ondrej nad Hronom (*Zenth Andras*), Brusno (*Brwzna*), Ráztoka (*Razthocza*), Nemecká (*Nemethfalw*), Dubová (*Dwbowa*), Zámotie (*Samosthe*) Jasenie (*Jeseny*), Predajná (*Predayna*), Lopej (*Lopey*), Dolná Lehota (*Lehotha Inferior*), Horná Lehota (*Lehotha Superior*), Štiavnička (*Schawnyczka*), *predium Lehep*, *Thergyryth aliter Tirgarten* a Hronec (*predium Tanycz-Hranycz*).

¹⁴⁰ MNL, DL 30 864. Jednotlivé sídla Ľupčianskeho panstva sú v listine vymenované od západu nasledovne: Ľupča (*Lypche*), Poniky (*Ponyk*), Dúbravica (*Dobrawycza*), Môlča (*Molcza*), Šalková (*Salkowawas*), Selce (*Zewlcze*), Priechod (*Pryhod*), Podkonice (*Podkonycze*), Hiadeľ (*Hedel*), Lučatín (*Lwthethyno*), Medzibrod (*Megyebrodye*), Ondrej nad Hronom (*Zenthendre*), Brusno (*Bruzno*), Ráztoka (*Razthoka*), Nemacká (*Nyemeczkawes*), Dubová (*Dwbowa*), Záhronie (*Zagranye*), Zámotie (*Zamostzy*), Jasenie (*Jezen*), Predajná (*Prodina*), Dolná Lehota (*Lyhotha Petri*), Horná Lehota (*Lyhotharegis*), Lopej (*Lopey*), Hronec (*Gronecz*) a Štiavnica (*Schawnyczka*).

¹⁴¹ Mlyn už v tom to období stál pravdepodobne powyše obce na Vyvieranici. V súčasnosti sa táto lokalita nazýva Za mlynom.

v Medzibrode.¹⁴² Predpokladáme, že orná pôda sa rozkladala na vyššie položených poliach v bezprostrednom zázemí obce, ktoré neboli pravidelne ohrozované záplavami Hrona.

V poradí ďalší z mnohých súpisov majetku a sídel Ľupčianskeho panstva z prelomu 15. a 16. storočia sa zachoval v listine z **9. júna 1508**, ktorú vydal kráľ Vladislav II. Jagelovský (1490 – 1516). Sídla Ľupčianskeho panstva vrátane **Medzibrodu (Mezybrogye)** sú zaznamenané prvýkrát od východu smerom k Slovenskej Ľupči (*Lypche*). Susedmi Medzibrodu sú na východe menované sídla Brusno (*Brwzna*), Ráztoka (*Razthoka*) a Ondrej nad Hronom (*Zenthandras*) a na západe Lučatín (*Lwkathyn*) s Hiedeľom (*Hedel*).¹⁴³

Zo začiatku 16. storočia, sa zachovalo aj zaujímavé kartografické dielo prvýkrát detailnejšie zobrazujúce geografický priestor Medzibrodu. Ide o prvé podrobnejšiu mapu Uhorska, tzv. Lazarovu mapu, ktorá bola nakreslená v roku 1510, ale tlačou vyšla v roku 1528.¹⁴⁴ Toto kartografické dielo nezobrazuje samotný Medzibrod, ale v mape je zakreslený a pomenovaný susedný Ondrej nad Hronom – Sv. Ondrej (*S Ambrosi*), neďaleká Slovenská Ľupča (*Lipza*) a rieka Hron (*Gran Flu*).¹⁴⁵

Zo sklonku stredoveku sa z rokov 1511 a 1517 zachovali dve listiny, ktoré obsahujú okrem súpisu množstva ďalších majetkov a sídelných jednotiek na území stredného Slovenska aj súpis sídel Ľupčianskeho panstva. Listina spísaná v kráľovskej kancelárii Vladislava II. Jagelovského **24. júna 1511** je ďalšou z radu listín spisujúcich majetky širokej rodiny Dóciovcov. V listine je zapísaný zoznam sídel Ľupčianskeho panstva od východu smerom k Ľupči (*Lypcze*), obec **Medzibrod (Mezybregye)** nevynímajúc. Ako východných susedov Medzibrodu pisár uvádza Brusno (*Brwzno*), Ráztoku (*Razthoka*) a Ondrej nad Hronom (*Zenthandras*) a na západnej strane sú zaznamenané sídla Lučatín (*Lwkathyn*) a Hiadeľ (*Gedel*).¹⁴⁶

¹⁴² Tomeček (2014, s. 66).

¹⁴³ MNL, DL 30 865. Listina vymenúva sídla Ľupčianskeho panstva os východu na západ: mestá Ľupča (*Lypche*), Brezno (*Breznobanya*) a Poniky (*Poniky*) potom nasledujú ďalšie vymenované od východu Štiavnička (*Schawnyczka*), Lopej (*Loppe*), Horná Lehota (*Felsewlehotha*), Dolná Lehota (*Alsolehotha*), Jasenie (*Jezenye*), Predajná (*Prodayna*), Zámotie (*Zamostge*), Dubová (*Dwbowa*), Nemecká (*Nemetffalw*), Záhrone (*Zagronya*), Brusno (*Brwzna*), Ráztoka (*Razthoka*), Ondrej nad Hronom (*Zenthandras*), Medzibrod (*Mezybrogye*), Lučatín (*Lwkathyn*), Hiedeľ (*Hedel*), Podkonice (*Pothkonycz*) Priechod (*Prehod*), Selce (*Selcz*), Šalková (*Sawk*) a Ponická lehôtka (*Lehothka*).

¹⁴⁴ Bližšie pozri podkapitolu v ktorej analyzujeme staré mapy.

¹⁴⁵ Žudel (1980, s. 10).

¹⁴⁶ MNL, DL 101 432. V listine sú zaznamenané mestá Ľupča (*Lypcze*), Brezno (*Breznabanya*) a Poniky (*Ponyk*), potom nasledujú ostatné sídla Ľupčianskeho panstva Štiavnička (*Sthewnyczka*), Lopej (*Loppe*), Horná Lehota (*Felsewlehotha*), Dolná Lehota (*Alsolehotha*), Jasenie (*Jezenye*), Predajná (*Pedayna*), Zámotie (*Zomozthe*), Dubová (*Dwbowa*), Nemcká (*Nemethffalw*), Záhrone (*Zahronya*) Brusno (*Brwzno*), Ráztoka (*Razthoka*), Ondrej nad Hronom (*Zenthandras*), Medzibrod (*Mezybregye*), Lučatín (*Lwkathyn*), Hiadeľ (*Gedel*), Potkonice (*Potgkonycz*) Priechod (*Pregod*), Selce (*Selcz*) a Šalková (*Sawk*).

Ďalšou je listina zapísaná pri zálohovaní podielov pre Ladislava Dóciho **v roku 1517**. Súčasťou súpisu majetkov je aj zoznam sídel Ľupčianskeho panstva, pri ktorom sa prvýkrát v stredovekej spisbe nedodržiava žiadna geografická postupnosť opisu. Ľupča je menovaná ako mestečko Ľupča (*oppidum Lypche*). Samotná **obec Medzibrod je zapísaná v tvare Medzibrod**. Susedné obce sú zaznamenané Lučatín (*Luczethyn*) a Hiadel' (*Hedel*) na západe a Brusno (*Bruszo*) s Ondrejom nad Hronom (*Svety Andre*) východne od obce.¹⁴⁷

Doposiaľ **poslednými známymi stredovekými dokumentami** vzťahujúcimi sa k západnej časti Lopejskej kotliny, či skôr presnejšie k Medzibrodu je územno-právna listina, ktorú vydala **9. januára 1528** Zvolenská župa ako svedectvo o spore pri rozhraničení chotárov obcí Selce (*Zelcze*) a Priechod (*Prychodt*) a o reambulácii chotárnych hraníc Seliec a Nemiec (*Nemeczkaľva*). Obhliadka a úkony v teréne prebehli 16. júna 1527, ktoré prevádzali predstavitelia Zvolenskej župy so súhlasom majiteľov Ľupčianskeho panstva a hradu Ľupča (*castrum Lypche*). Pri vykonaní úradnej záležitosti priamo v teréne boli prítomní ako svedkovia aj zástupcovia z jednotlivých obcí Ľupčianskeho panstva, medzi ktorými popri mestečku Ľupča (*oppidum Lipche*) nechýbal ani **Medzibrod (Mezybrody)** a ďalších štrnásť sídel panstva. Medzibrod bol uvedený medzi svojimi susednými obcami Brusno (*Bruszo*) a Ondrej nad Hronom (*Zentandras*) na východe a na západe to bol Lučatín (*Luczethye*).¹⁴⁸ Definitívne bol celý spor ukončený rozsudkom v prospech Priechodu (*Prehoda*) **22. marca 1528**. Na súde opäť vystupovali ako svedkovia aj zástupcovia mestečka Ľupča (*Lypche*), **Medzibrodu (Mezybroth)**, ďalších desiatich sídel panstva a susednej Ľubietovej (*Lybethbanya*). Svedčili aj susedné obce Lučatín (*Lwchetyn*) a Ondrej nad Hronom (*Zenthandras*).¹⁴⁹

Historicko-geografické analýzy najstarších hospodárskych činností v skúmanom priestore

Podkapitola charakterizuje a bližšie špecifikuje pôvodné spôsoby získavania obživy, ktoré boli typické pre západnú časť Lopejskej kotliny – historické sídlo Medzibrod, a ktoré formovali jeho spoločenstvo a sociálne postavenie prvých osadníkov v rámci utvárajúcej sa

¹⁴⁷ Maliniak (2010, s. 33). V Listine sú sídla Ľupčianskeho panstva uvedené bez geografickej postupnosti, v tvare: mestečko Ľupča (*oppidum Lypche*), mestečko Poniky (*oppidum Ponyk*) a Brezno (*oppidum Brezna*), ďalej nasleduje Šalková (*Salkofalwa ves*), Priechod (*Pryhod*), Lučatín (*Luczethyn*), Zámotie (*Zamosthe*), Nemecká (*Nemeczka wess*), Ráztoka (*Rastoka*), Jasenie (*Jasenie*), Dolná Lehota (*Lehota Dolna*), Horná Lehota (*Lehota Horna*), Štiavnička (*Schewniczkawess*), Dubová (*Dwbowa*), Hiedel' (*Hedel*), Brusno (*Bruszo*), Selce (*Selcz*), Podkonice (*Podkonycz*), Ondrej nad Hronom (*Svety Andre*), Predajná (*Predayna*), Lopej (*Lopeya*) a Ponická Lehôtka (*Lehota*).

¹⁴⁸ Matulay (1980, s. 261, 262).

¹⁴⁹ Matulay (1980, s. 265, 266).

komunity. Tieto zamestnania podmieňovali charakter prvého osídlenia už v stredoveku a boli živé predovšetkým do konca 18. storočia. Práve tieto zamestnania sa s najväčšou mierou podieľali na antropogénnych transformáciách súdobej historickej krajiny.

Spôsoby získavania obživy boli od prvopočiatkov podmienené prírodno-ekologickými podmienkami krajiny v okolí stredovekej osady. Pôvodné obyvateľstvo sa prirodzene zameriavalo na zdroje, ktoré mu bezprostredne poskytovala okolitá krajina. V kontexte jej vývoja a sociálno-hospodárskeho vývinu stredného a horného Pohronia sa miestni osadníci začali postupne živiť poľnohospodárstvom, teda obrábaním pôdy, pastierstvom a chovom hospodárskych zvierat, ďalej prácou v lese, najmä drevorubačstvom a uhliarstvom, ako aj pltníctvom, povozníctvom a baníctvom.

Poľnohospodárstvo a pastierstvo

Základom obživy prvých osadníkov v Medzibrode bolo obrábanie pôdy a pastierstvo, respektíve chov hospodárskych zvierat. Poľnohospodárske využívanie krajiny bolo hlavným cieľom hradu Ľupča a jeho formujúceho sa hospodárskeho zázemia.

Vplyvom pasenia stád oviec a kôz valachov v lesoch už takmer storočie sa odrazil na kritickom stave lesa v druhej polovici 16. storočia v doline Borovského potoka. V doline prebiehala intenzívna ťažba dreva, výroba drevného uhlia, ale aj pasenie stád vo vyššie položených polohách. Tento stav prinútil nového správcu hút a baní na Horehroní – banskú komoru v Banskej Bystrici, ktorá nevyhnutne potrebovala dostatok dreva ako paliva vyslať **v roku 1563 komisiu do lesov Horehronia a následne vydať Maximiliánov lesný poriadok**. Jeho účelom mala byť regulácia a ochrana lesov. Komisiu vymenovanú panovníkom tvorili Jakub Gienger z Grünenpuhlu, Ján Adam Plaunfalckh, dolnorakúsky komorský radca, Gašpar Resch z Gerolzhausenu, Pavol Rubigal, mešťan a banský podnikateľ z Banskej Štiavnice,¹⁵⁰ Krištof Khüepacher z Riedu a Viliam Igl z Veldrer Thurnu. O prehliadke lesov spísala komisia podrobnú zápisnicu. Tá je prvou časťou Maximiliánovho lesného poriadku. Druhá časť listiny, ktorú vydal Maximilián II. Habsburský (1564–1576), obsahuje v 30 bodoch smernice a nariadenia, podľa ktorých sa má riadiť banskobystrické lesníctvo. Práve podrobná správa kráľovskej komisie z roku 1563 z okolia Medzibrodu, nám umožňuje zrekonštruovať stav krajiny v doline Borovského potoka.¹⁵¹ V druhej polovici 16. storočia bola krajina, pôvodné pralesy extrémne zničené intenzívnou činnosťou človeka. Ako drevorubači v lesoch pracovali aj obyvatelia Medzibrodu (*Messibrodt*), v Sopotnickej doline (*Sopotnitzkha*) aj lúpali kôru zo

¹⁵⁰ Neskôr majiteľ Ľupčianskeho hradu a panstva.

¹⁵¹ Madlen (1962, s. 16-18).

stromov. Medzi valachmi ktorí najväčšie škody narobili v západnej časti doliny a v Hiadeľskej doline vystupoval aj valach z Nemeckej (*Teutschendorf*), ktorý sa volal *Missibrod*.¹⁵²

Podľa súpisov urbárskych povinností, ktoré sa zachovali z druhej polovice 17. storočia, vieme, aké plodiny poddaní v Medzibrode pestovali a aké zvieratá chovali. Základom bolo pestovanie obilnín: pšenice, prosa, ovs, jačmeňa a v menšej miere raže. V zeleninových záhradách, ktoré priliehali k jednotlivým usadlostiam, to boli strukoviny a zelenina, najmä kapusta. Obyvateľstvo kosilo lúky, páslo ovce, voly a prasce. Okrem týchto zvierat chovalo kone, kravy, teľce, kozy a hydinu.¹⁵³

Opis poľnohospodársky využívaného chotára (krajiny v okolí Medzibrodu) vieme zrekonštruovať už podľa **urbára Ľupčianskeho panstva**, ktorý bol spísaný **1. januára 1663**.¹⁵⁴ Okrem peňažnej renty uvádza aj naturálne dávky, podľa ktorých vieme, že na poliach v bezprostrednom zázemí obce sa pestovala pšenica, jačmeň, ovos a proso. Na mletie obilnín obci slúžil vodný mlyn s dvoma kameňmi. Obyvatelia pestovali aj strukoviny, najmä hrach, a konope.

Z hospodárskych zvierat chovali ošípané, ovce, kravy a záprahové zvieratá bez bližšieho určenia, či išlo o voly alebo kone. Pre ustajnený dobytok získavali seno z lúk v okolí obce. Kosné lúky sa nachádzali nielen na nive tokov, ale aj vo vyššie položených vzdialenejších častiach chotára až na úpätí Prašivej (*sub alpe Prasiva*). Boli nazývané prielohy (*Parlag dicta, Prilohy*). Na holiach sa pásli ovce. Zrejme tu išlo o vzdialenejšie pasienky, pravdepodobne v Sopotnickej doline, keďže v chotári obce sa hole nenachádzali. Okrem ťažnej sily, mlieka a mäsa roľníci využívali aj kožu chovaného dobytká. V Hrone lovili ryby.

Podľa urbára z roku 1663¹⁵⁵ mali Medzibrodčania ročne ako pozemkový nájom (*census*) zaplatiť majiteľovi panstva sumu 67 zlatých. V nadväznosti na peňažnú dávku sa stanovovala naturálna dávka pre zemepána pozostávajúca z obilnej dávky vo výške po dve merice pšenice dve merice jačmeňa a dve merice ovsa od každej usadlosti. V urbári je uvádzaná aj dávka nazvaná *hostinsky*, ktorá sa vyberala od každej usadlosti vo výške jednej merice ovsa. Obec mala povinnosť zaplatiť tiež dávku na zabezpečenie potravín do panskej kuchyne (*illes*) a na ten istý účel mala každá usadlosť odovzdať ešte navyše štyri merice ovsa.

Od voľne sa pasúcich oviec na holiach (v horách) v závere doliny Borovského potoka mali obyvatelia odovzdať v máji 14 denárov a od domácich oviec 6 denárov. Od každého salaša

¹⁵² Podrobne sme činnosť človeka v lesoch a ich stav v druhej polovici 16. storočia spracovali v kapitole: *Pôvodné zamestnania*.

¹⁵³ Tomeček (2010, s. 27 – 38).

¹⁵⁴ Marsina (1959, s. 27, 28).

¹⁵⁵ HDM, s. 25.

sa požadovala tiež jedna ovčia koža alebo poplatok 60 denárov, a tiež jedného barančeka a jednu ovečku. Okrem toho od každého salaša kus hrubého valašského súkna.

Kto vlastnil roľnícku usadlosť, zaplatil panstvu 6 denárov a ten, kto vlastnil želiarsku usadlosť, 3 denáre. V čase 40-dňového pôstu pred Veľkou nocou mali roľníci povinnosť odovzdať za pevne stanovenú cenu hrach, proso a semená konope. Roľníci museli odovzdávať aj jedného jariabka. Popritom roľníci museli pracovať na panskom so záprahom a želiari na pešo. Rybári museli v lete každý týždeň naloviť a odovzdať 50 pstruhov a v zime 50 lipňov.

Ďalší **súpis** majetkovoprávných **povinností** poddaných Ľupčianskeho panstva bol zrealizovaný **4. apríla 1678**.¹⁵⁶ Obsahuje záznamy týkajúce sa, ktoré sú takmer totožné s predchádzajúcim urbárom. Prvýkrát sa v ňom objavuje aj zmienka o chove kôz spolu s ovcami.

Banská komora ako majiteľ Ľupčianskeho panstva dala **v rokoch 1690 a 1721** vyhotoviť nové **súpisy**, ktoré boli **zamerané na zistenie hospodárskych pomerov** v jednotlivých obciach panstva.¹⁵⁷ V roku 1690 chovali v Medzibrode 10 koní, 84 volov, 63 kráv, 24 teliat, 248 oviec, 85 ošípaných a 71 včelstiev. V roku 1721 to bolo 15 koní, 101 volov, 48 kráv, 25 teliat, 350 oviec, 54 ošípaných a 37 včelstiev. Bolo zaznamenané aj množstvo nasušeného sena: kým v roku 1690 to bolo 42 vozov, v roku 1721 sa ich počet so stúpajúcim stavom hospodárskych zvierat zvýšil na 52½.

Zostaveniu novej **tereziánskej urbárskej regulácie** predchádzalo spisovanie aktuálneho stavu a zisťovanie poddanských pomerov poddaných v prospech zemepána, čo v prípade Medzibrodu bolo voči banskej komore ako správcovi Ľupčianskeho panstva formou dotazníka. V Medzibrode boli odpovede zapísané **28. mája 1770**.¹⁵⁸ Zapisovateľovi ako predstaviteľovi štátu odpovedal richtár *Georgio Haviar* a štyria prísažní *Andrea Laurincsik*, *Georgio Szokol* (obecný notár), *Georgio Kabacs* a *Joanne Človek*. Títo predstavitelia Medzibrodu boli zároveň svedkami celej úradnej záležitosti čo potvrdili svojimi podpismi v závere dotazníka. Pri svedectve zapisovateľ uvádza mená v ich rodnej reči, v tvare *Đuro Gawijar*, *Ondrej Lawrinčik*, *Đuro Sokol*, *Đuro Kabáč* a *Jano Človek*. Zaujímavosťou je, že ani jeden z predstaviteľov nevedel písať a všetci urobili za svojim menom krížik.

¹⁵⁶ Jurkovich (1929, s. 25, 26).

¹⁵⁷ Gindl (1968, s. 100).

¹⁵⁸ ŠA BB, f. ZŽ, Urbárske písomnosti, Urbarium Possessionis Medzibrod; MNL OL, Mária Terézia úrbéri tabellák. Dostupné on-line: <https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/zolyom-medzibrod/?document=1&pg=0&bbox=-1727%2C-3841%2C4167%2C134>; ALBERTY, 1989, s. 31-124.

Chotar nas jest na dwuch tretinach rovny a urodny, lahko sa povazaty da, a zem ta jest urodna. Hruon nam ked se wileje po kapusniskach a konopiskach škodu robiewa. Do jednej tretiny pak jest wrchovaty. Do Banskej Bistricy na pol drugej mily vzdaleni sme, kdesto wecy naše odpredat muzeme.

Pasu mame pre nas dobitek dostatecznu. Chotar nas jest na dwuch tretinach rovny a urodny, lahko sa povazaty da, a zem ta jest urodna.

Unas su sedzenja na čtvrtý rozdelene, jeden pak na takoweg čtvrtý sedicy gazda wyseje který dewet, který 12, ktrery 14 kýl. Luky pak mame který na trych který na 4 koscuw. Mladzu na obecznu potrebu pre bujakou kosiewame na lukach pri Hrone ležicich.

Panština naša kteru jak pesky tak z dobitkom wykonawame jist jest in punkto 2. poznamenana. Takovou pak panstinu na dny wyatati newieme. Kdiš s dobitkom pracujeme we čtvore zaprahame. Chuodza a nawracanja se nam do panstiny neratala.

Mi dewatek any w pinizach any w obily nedawame, any newime, cy gjine panstwa takowy od svojich poddanych беру, ale obyly okownuo tak rečene každoročne dawame. Žita 12 kyl, jačmena 12 a owsa 14½ kily. Mimo toho żadne stawy panstvu nedawame. Unas zadneho pustego sedzeny se nenachaza.¹⁵⁹

Povinnosťou poddaných z Medzibrodu bolo pracovať v poľnohospodárstve vo všetkých odvetviach prislúchajúcim panskému majeru v Ľupči a Lučatíne. Robili práce na poliach – orali, siali, kosili, žali, viazali do snopov, obilie zväžali do stodôl, na pole vozili hnoj. prestavený vypovedali, ...jednym slowem čo kolvek co potreba panska vyhledawa, jak okolo zemi, tak i luk, chmelnicou a zahrad panskych činime.

Okrem prác v poľnohospodárstve dôležitou činnosťou bolo povozníctvo. Furmanky robili, nielen v okolí obce a Ľupče, kde vozili predovšetkým drevo ale aj tovar všetkého druhu vrátane stavebného materiálu a potravín. Vo veľkých množstvách zväžali drevo z hôr v okolí obce k Hronu. Ich povinnosťou bolo robiť aj diaľkové cesty do Bystrice podobne rôzne zamerané. Tiež vozili drevo na pílu do Jasenia a Španej Doliny a z Banskej Štiavnice rudu do medenej huty v Banskej Štiavnici.

Okrem pracovných povinností museli medzibrod'ania komore aj ročne platiť dane. Každí gazda aj komorník platil daň vo výške 90 zlatých. Od kotlíka na pálenie pálenky bola ročná daň 3 zlaté a 20 grošov. Od panských oviec, tzv. nesmrteľných, ktorých bolo v Medzibrode vedených 40, ročne platili daň od každej ovci 36 grajciarov čo bolo spolu 24 zlatých. Od

¹⁵⁹ ŠABB, f. ZŽ, Urbárske písomnosti, Urbarium Possessionis Medzibrod; MNL OL, Mária Terézia úrbéri tabellák, dostupné na internete: <https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/zolyom-medzibrod/?document=1&pg=0&bbox=-1727%2C-3841%2C4167%2C134>

vlastných oviec platili daň vo výške 7 grajciarov za každú ovcu. Rybári platili panstvu osobitne každý rok 24 zlatých.

Podľa dotazníka poznáme aj chotár obce, tak ako ho vnímali jej predstavitelia: *Chotar nas jest na dwuch tretinach rovny a urodny, lahko sa povazaty da, a zem ta jest urodna. Hruon nam ked se wileje po kapusniskacha konopiskach škodu robiewa. Do jednej tretiny pak jest wrchovaty. Do Banskej Bistricy na pol druhej mily vzdaleni sme, kdesto wecy naše odpredat muzeme.*

Ďalšou výhodou Medzibrodčanov bolo, že si šindel nemuseli kupovať a dostávali ho od panstva, naopak drevo na kúrenie a na stavby si museli kúpiť. Mohli užívať panský mlyn a panskú krčmu, tiež obecné zeme na, ktorých bolo možné zasieť 20 prešporských meríc¹⁶⁰ obilia, a tiež lúky na troch koscov.¹⁶¹

Z konca 18. storočia máme aj prvý kartografický dokument, ktorý zobrazuje súdobú krajinu a jej využívanie v okolí Medzibrodu. Ide o mapu prvého vojenského mapovania z roku 1783,¹⁶² ktorá Medzibrod pomenúva v tvare *Mezibrod*.

Využívanie zeme bolo zobrazené pomerne jednoducho: orná pôda béžovou, lúky svetlejšou zelenou, les tmavozelenou, vodstvo modrou a zastavané plochy ružovou farbou. Zo zobrazenia je zrejmé, že krajina v okolí Medzibrodu bola značne odlesnená. Z pôvodných lesov sa zachovali len fragmenty, predovšetkým v tých častiach bezprostredného zázemia obce, kde reliéf neumožňoval poľnohospodárske využitie pôdy. Išlo o územia ležiace východne, severovýchodne a juhozápadne od obce. V severnej časti boli odlesnené aj strmšie chrbty. Na plochých chrbtoch v severnej, severovýchodnej časti katastra a na nive Hrona sa nachádzala orná pôda. Svetlozelená až zelenožltá farba pozdĺž tokov poukazuje na skutočnosť, že odlesnené nivy tokov a odlesnené vrcholy chrbtov boli využívané ako lúky a pasienky, a to prevažne v južnej veporskej časti.

Drevorubačstvo a lesné zamestnania

V súčasnosti je málo známy fakt, že prvotným a pravdepodobne najstarším zdrojom získavania obživy prvých osadníkov v geografickom priestore západnej časti Lopejskej kotliny bol v 13., respektíve v 14. storočí pôvodný rozsiahly prales. Porastal celú krajinu a bol tvorený komplexmi lužných, bukových, bukovovo-jedľových či jedľových lesov. V tomto období predstavoval dôležitý a nenahraditeľný hospodársky a životný priestor.

¹⁶⁰ Merica bola dutá miera používaná v 18. storočí. Jedna merica bola cca 74 litrov.

¹⁶¹ To znamená že lúka mala plochu, ktorú dokázali traja kosci pokosiť cez deň.

¹⁶² Kolektív (2004).

Prví osadníci na území Medzibrodu z lesa získavali stavebný materiál, výrobný materiál pre širokú škálu náradia a nástrojov dennej potreby či iných predmetov. Les bol tiež jediným zdrojom paliva a nenahraditeľným zdrojom obživy. Poskytoval množstvo potravinových zdrojov: huby, lesné plody, byliny či med a rôzne šťavy. Využíval sa aj na lov živočíchov, ktoré ľuďom poskytovali mäso, loj a kožušiny. Lesný priestor vytvoril podmienky na rozvoj množstva lesných remesiel. So skultúrňovaním krajiny a jej premenou na poľnohospodársku krajinu súviselo aj vyrubovanie stromov a odlesňovanie, ktoré sa pozdĺž tokov postupne posúvalo do vyššie položených častí chrbtov.

S lesným priestorom prvotne súviselo drevorubačstvo zamerané na ťažbu stavebného a palivového dreva. Popri drevorubačoch našli uplatnenie predovšetkým uhliari a v menšej miere dechtári či smoliari. S lesnými remeslami sa rozvíjalo aj baníctvo.

Odlesnené časti a rúbaniská sa klčovali a kosili, často aj orali a siali na nich obilie. V lesoch pásli kozy a ovce či kravy a hrabali lístie, ktoré využívali ako stelivo. Na bukviaciach sa pásli svine a bravy.

V 16. storočí zasiahla celé Horehronie valaská kolonizácia a valasi sa stali vážnymi konkurentmi vo využívaní lesov. Ničili lesy nielen proti tokom, podobne ako baníctvo, ale začali rozširovať pasienky vo vrcholových častiach chrbtov Ďumbierskych Tatier. Pastierstvo spôsobilo zníženie horných okrajov lesov v priebehu storočí o 160 – 200 m nadmorskej výšky, čím vytvorilo horské pasienky – hole. V oblasti antropickej hornej hranice lesa sa negatívny vplyv pastierstva prejavoval priamo vyrubovaním lesa, ktorý postupoval smerom k zdrojom vody, a nepriamo každoročným zošľapovaním, olamovaním, ohrýzaním a olupovaním kôry stromov. Zošľapovanie vegetácie viedlo k obnažovaniu plytkej pôdy a k následnej erózii. Ešte väčšie škody spôsobovali valasi na lesoch v dolinách, kde sa ich stáda pásli celý rok. Počas zimy im pastieri podstielali konármi ihličnanov a krmili ich mladými výhonkami. Na krmenie stínali celé mladé stromy, tie zostávali ležať v lesoch a hnili. Zvieratá vypásali mladé semenáčky a po niekoľkých rokoch sa tak úplne stratila samoobnovovacia schopnosť lesa. O týchto činnostiach prvých osadníkov máme minimum informácií.

Prvá písomne doložená správa o prácach Medzibrodčanov v lese je z roku 1563. Vznikla po tom, čo sa banská komora v Banskej Bystrici stala novým správcom hút a baní na Horehroní. Keďže mala značný nedostatok paliva, dreva a drevného uhlia, v roku 1563 vyslala do horehronských lesov komisiu, ktorá mala spísať ich stav.¹⁶³ Podľa týchto záznamov niektorí obyvatelia Medzibrodu (*Messibrodt*) pracovali v lesoch ako drevorubači a v Sopotnickej doline

¹⁶³ Madlen (1962, s. 16 – 18).

(*Sopotnitzkha*) lúpali kôru zo stromov. Medzi valachmi, ktorí narobili najväčšie škody v západnej časti doliny a v Hiadel'skej doline, vystupoval aj valach z Nemeckej (*Teutschendorf*), ktorý sa volal *Missibrod*.

Práca drevorubačov v lesoch bola veľmi namáhavá.¹⁶⁴ Pri stínaní a spracovaní stromu spravidla pracovala päťčlenná skupina. Dvaja robotníci boli rúbačmi. Najprv podťali strom sekerou vo výške cca 10 – 15 cm nad koreňmi. Podťínali ho z tej strany na ktorú mal strom spadnúť. Potom pílili kmeň z opačnej strany asi o 5 cm vyššie. Keď strom dopíľovali, zavolali varovný signál *hore hlavy!* Po spadnutí stromu pristúpili ku kmeňu ďalší traja robotníci z partie. Jeden odtínal konáre a dvaja odkôrovali kmeň.

Keď bolo drevo určené na ďalšie využitie na píle alebo v stavebníctve muselo sa vcelku priblížiť k ceste. Odtiaľ sa potom vozilo na sklady alebo priamo k odberateľom. Drevo sa dopravovalo aj na pltiská, kde sa pltením dopravilo po Hrone k odberateľom. Keď bolo drevo určené ako palivové, popílilo sa priamo na rúbanisku. Pokiaľ bolo rúbanisko blízko, približovalo sa drevo gravitačne po svahu. Zo vzdialenejších rúbanísk sa približovalo rizňovaním a použitím suchých rizní. Rizne sa nazývali aj *faky*. Počas ťažby sa na rúbanisku kláty dreva naukladali do *šichtuňov* a v zime sa potom rizňovalo. Rizne sa používali v bočných dolinách prítokov Borovského potoka (suché) a tiež pozdĺž jeho horného toku (vodné).

Rizne sa zhotovili zo smrekového dreva priamo na rúbanisku. Využili sa kláty hrubé 30 – 40 cm, dlhé 10 až 12 m. Steny rizne pozostávali z dvoch na sebe ležiacich klátov. Tieto kláty sa prevrtali. Do dier sa zabil klin z tvrdého dreva hrubý 5 – 6 cm, ktorý ich pripevnil o pne alebo o priečne brvná. Dno rizne tvoril jeden alebo dva kláty po ktorých sa približované drevo šmýkalo. Rizne boli vo výške až jeden meter nad zemou. Na bezproblémové spúšťanie dreva sa musela do rizní priviesť voda drevenými válovmi. Tieto válovy privádzali do rizne vodu každých cca 200 m, ich pripojenia sa nazývali *príbočky*, ale hlavný zdroj vody bol z tajchu. Pri púšťaní dreva sa kričalo *pozor drevo sa spúšťa!*

Drevorubači používali niekoľko hlavných nástrojov na zoťatie a spracovanie stromu. Od prvopočiatkov to bola sekera. V skúmanom priestore sa využívala tzv. *slovenská sekera*. Na pílenie sa používala píla *bruchatka* (*bruchačka*) a na odkôrovanie sa používal *štípák*, prípadne *styk* alebo *obojručný*(*oberučný*)*nôž*. Na manipuláciu so spracovanými kmeňmi alebo klátmi sa používali *sapíny*. Využíval sa *sapín marmarošský* a *sapín starého typu*. Pri plavení dreva a jeho vyťahovaní na hrabliach sa používal *háčik*. Háčik bolo náradie pozostávajúce z cca 2,5 m dlhej

¹⁶⁴ Dotazník o lesnom zamestnaní slovenského ľudu z roku 1943, ktorého organizátorom bol A. Polomec. Dotazník je uložený v štátnom archíve v Banskej Bystrici, Správa Lesného riaditeľstva v Banskej Bystrici z roku 1943.

drevenj rúčky na konci, ktorej bol kovový háčik. Háčikom sa plavený klát zahákol a vyhodil na breh.

Na plavení dreva koncom zimy alebo na jar sa podieľalo niekoľko robotníkov rozdelených do troch 3- až 5- členných skupín. Prvá pracovná skupina hádzala drevo na splavnenie, druhá dozerala, aby sa nezachytilo na brehu potoka. V prípade zakliesnenia „zahabavnenia“ klátu a vzniku „habausu“ ho uvoľňovala. Tretia skupina, zvyčajne najpočetnejšia, vyťahovala na breh a ukladala do *šichtúňov*. Skupina pracujúca pri vyťahovaní na dolnom konci doliny hneď aj triedila.

Ukladanie opracovaných kmeňov a napílených metrových klátov na rúbanisku (tu sa mohlo len voľne nahádzať k rizni), prechodnom sklade v lese a na hlavnom sklade pri hrabliach v Jelšinách sa ukladalo do hŕby nazývanej *gelba*. Pracovníci v lese rozoznávali tri druhy *gelb*. Metrovica sa ukladala medzi dva do zeme pevne zabité koly, čo sa nazývalo *šichtúň* alebo *hranica*. Celé kmene stromov sa ukladali na priečnu guľatinu ku dvom kolom pevne zabíťým do zeme, čo sa nazývalo tzv. *uvalenie voľné*. Pri druhom spôsobe ukladania sa kmene pravidelne prekladali priečnou guľatinou, bolo to tzv. *klietkovanie*.

Samostatnou časťou života drevorubačov v lese bolo ich bývanie a život mimo pracovnej doby. Drevorubači bývali v jednoduchých stanových kolibách s obdĺžnikovým pôdorysom dlhým 5 m a širokým 4 m. Koliby sa stavali z kálaných jedľových dosák, ktoré si drevorubači vyrobili priamo na mieste. Koliby stáli na chránenom vyvýšenom mieste blízko vody. Koliba bola rozdelená na dve „strany“ vystlané čečinou. Uprostred sa nachádzalo ohnisko, nad ktorým visela *polenica*. Na polenici nad ohniskom sa sušilo drevo, tak lepšie horelo a uľahčovalo udržiavanie ohňa po celú noc. Drevorubači spávali na čečine nohami k ohnisku. Pod seba si vystreli tkaný koberec a prikryli sa vlastnou kabanickou. Po oboch stranách koliby, pod strechou nad hlavami drevorubačov sa nachádzala polica *stienka*. Na stienku si každý drevorubač uložil svoj riad na varenie a stravovanie. Výbava každého drevorubača pozostávala z jedného jednolitrového až dvojlitrového hrnca, v ktorom si obyčajne varili halušky, jeden *pražiak* na opraženie slaninky, jedna drevená varecha na vyberanie halušiek, jeden vahan na miesenie, jedna drevená lyžica a jedna miska na umývanie riadu.

Uhliarstvo

Dôležitým lesným remeslom v priľahlej horskej obrube západnej časti Lopejskej kotliny bolo v minulosti uhliarstvo. Drevné uhlie bolo jediným palivovým zdrojom pre miestnych kováčov, no najmä pre horehronské hutníctvo, ktoré riadila banská komora. Drevné uhlie sa od začiatku páliło priamo v lese, najviac v lete a na jeseň, keď bolo stabilné počasie a pôda nebola

príliš vlhká. Dokladom rozvinutého uhliarstva sú nielen zničené lesy uvádzané v historických dokumentoch, ale aj zachované chotárne názvy v skúmanom priestore, napríklad Požarina, Žiare, Holička a podobne.

Pálenie drevného uhlia v oblasti Horehronia môžeme predpokladať od doby laténskej, kedy sa tu usídlili vyspelé hutnícke komunity keltských kmeňov. Význam uhliarstva v tomto geografickom priestore narastá v súvislosti s rozvojom baníctva a následným spracovaním kovov v období stredoveku a začiatkom novoveku. Drevné uhlie sa v našom geografickom priestore páliło ešte aj koncom stredoveku v uhoľných jamách. Vzhľadom na malú účinnosť jam sa postupne prechádzalo na tzv. zahľbené miliere.¹⁶⁵

Uhlie sa väčšinou páliło priamo v lese, najviac v lete a na jeseň, lebo bolo stabilné počasie a pôda nebola taká vlhká. Spočiatku sa páliło len kvalitné drevo, až J. Dekrét nariadil začiatkom 19. storočia vypáliť na uhlie vždy aj odpad po ťažbe.¹⁶⁶ Páliło sa v milieroch. Milier je hromada približne rovnako hrubého palivového dreva uložená podľa pravidiel do paraboloidu a prikrytá prachom a zemou, aby sa zabránilo prístupu vzduchu. Ohnisko (*štietie*) sa vyberalo v blízkosti vody, ktorá slúžila na hasenie, a na hlinito-piesčitých pôdach, aby sa odvádzali kvapalné odpady. Po úprave ohniska sa v strede medzi koly naukladalo raždie slúžiace ako fakľa (*kráľ*) na zapálenie míle. Potom sa v dvoch vrstvách naukladalo okolo fakle drevo tenším koncom hore. Tretia, horná vrstva tvorila vrchol míle (*čepiec*). Potom sa na zamedzenie prístupu vzduchu pokrylo drevo prvou vrstvou (pôda, čečina, mach, raždie a podobne) a druhou vrstvou hrubou 15 – 20 cm (zmes jemnej zeminy a uhoľného prachu). Miliere bývali vysoké 3 m, s priemerom cca 6 m, tieto malé míle boli najvhodnejšie na pálenie v lese. Uhlie sa vypáliło za stáleho dozoru pri listnáčoch za 4 až 5 dní a pri ihličnanoch za 6 až 7 dní. Po tejto dobe sa milier otvoril a uhasil sa vodou. Z hľadiska dopravy bolo pálenie v lesoch výhodné, pretože objem dreva uloženého do milieru sa po vypálení uhlia zmenšil o 50 % a jeho váha dosahovala len 20 % pôvodnej hmotnosti. Uhlie sa balilo do plátenných vriec a dopravovalo sa na vozoch k spotrebiteľom.¹⁶⁷

V lokalite Požarina (v súčasnosti nazývaný Požarina) ide o takmer odlesnený chrbát s degradovanými pasienkami a postupujúcim sukcesným lesom medzi dolinami Borovského potoka (Medzibrod) a Sopotnice (Brusno, časť Sv. Ondrej). Lokalita je zobrazená

¹⁶⁵ Kadera (2010, s. 166-229).

¹⁶⁶ Šťastný (1954a, s. 239-243); Šťastný (1954b, s. 85-195).

¹⁶⁷ Foltán (1968, s. 153-173).

a pomenovaná aj na komasačnej mape Sv. Ondreja z roku 1866.¹⁶⁸ Tu sa nachádzali v prvej polovici 16. storočia rozsiahle uhliská vyrábajúce drevné uhlie pre hutu v Moštenici.¹⁶⁹

V súčasnosti je v teréne možné lokalizovať relikty po uhliskách, respektíve fragmenty reliktov uhliska. Je možné vidieť relikty jeho základných reliéfnych častí – teleso uhliska (*štietie*), obval, odkop (terasu) a haldy. Základné pravidlá lokalizácie uhlísk v teréne boli nasledovné.¹⁷⁰ Za uhlisko sa vyberalo vždy to miesto, kde bolo možné dopraviť najjednoduchšie a najrýchlejšie čo najviac dreva z okolia. Bolo to zvyčajne na okraji lesa, čo najbližšie ku kvalitnej ceste, ktorou malo byť vypálené uhlie odvezené. Pôda uhliska nesmela byť nasýtená vodou, vlhká, príliš kyprá a kamenitá. Musela mať také vlastnosti, aby neprepúšťala ani veľa a ani málo vzduchu. Jej konzistencia musela byť taká, aby sa pri vypaľovaní nestala pevnou, aby mohla absorbovať vlhkosť vychádzajúcu z dreva a sčasti aj tekutý odpad z pálenia dreva. Uhlisko malo byť vždy trochu vyvýšené, aby vlhkosť a predovšetkým dažďová voda nemohla do neho vniknúť, najlepšie sa pre uhlisko hodila malá vyvýšenina na rovine. Nemalo sa zakladať na návrší, kde fúkal prudký vietor, čo by mohlo zapríčiniť splnutie miliera a jeho úplné zhorenie. Najvhodnejšie boli miesta pred vetrom chránené lesom alebo chrbtom reliéfu. Zvyčajne ležalo blízko zdroja vody, t. j. pri prameňoch, studničkách alebo potokoch. Budovalo sa vždy v čo najrovnejšom reliéfe. Ak sa muselo vybudovať na svahu, vždy sa hľadal čo najmiernejší sklon, aby uhliar nemusel terén výrazne upravovať. Ak bolo uhlisko používané dlhodobo, mohlo mať okraje spevnené kameňom.

Informácie o postupoch pri pálení drevného uhlia v skúmanom priestore nás informuje *Dotazník o lesnom zamestnaní slovenského ľudu*¹⁷¹: „Narizňované palivo určené na drevené uhlie ukladá sa na hrbu do hálne. Keď je dobré miesto rovné zvané štiet, vypracuje sa do kruhu o priemere 4 – 5 m a v strede sa málo vyvýši, postaví sa tam jeden kôl drevený zvaný „kráľ“. Okolo tohto ukladajú sa stojmo polená s malým náklonom a to sa volá 1 cimra. Na to príde 2. cimra o niečo menšia, potom 3. a všetko sa kladie tak, ako prvá okolo stĺpa, až sa utvorí z toho kužel zvaný „míľa“. Naložená míľa sa pokryje čečinou a posype jemnou zemou. Okolo kráľa odspodu až po vrch sa naštiepajú tenké drevá „fakličky“, poliate smolou a celá míľa sa odspodu podpáli. Na vrchu míľy sa nechá otvor asi 1/2 m, ktorý sa nechá za tú dobu odokrytý, pokiaľ sa celá míľa nechytí horeť. Keď je už dobre rozhorená, zakryje sa i tento otvor, aby nebol prístup vzduchu a takto sa nechá za 24 hodín tlieť. Za tým sa zase odokryje otvor, aby míľa celkom

¹⁶⁸ Komasačná mapa Sv. Ondreja z roku 1866. Archív Slovenského ústavu Geodézie a kartografie, Bratislava.

¹⁶⁹ Madlen (1962, s. 9-45).

¹⁷⁰ Schindler (1872, s. 3-8, 53-58, 76-81, 108-112, 132-134, 172-176, 204.

¹⁷¹ Dotazník je uložený v Štátnom archíve v Banskej Bystrici, Správa Lesného riaditeľstva v Banskej Bystrici z roku 1943.

nevyhasla. Potom sa znovu zakryje a zasype zemou. Takto sa nechá dymiť 5 – 6 dní za stáleho dozoru, aby nefučala, t. j., aby neprenikal oheň pomedzi zem. Pri tejto práci sa robotníci striedajú.

Keď sa mília prestane dymiť, začne sa „šplajzať“. Uhlie sa rozhrabuje železným hákom zvaným „šplajzákom“ a drevnými hrablami sa nahrabuje do košín a odnáša sa na miesto pre prístup povozom.

Pri rozoberaní sa musí dbať, aby sa do hrby nezaniesol tlejúci uhlík. Pri tom majú stále jednu nádobu zvanú „šochtár“ a keď zistia tlejúci uhlík, zalejú ho vodou.“

Povozníctvo

Povozníctvo v Medzibrode sa od prvopočiatkov rozvíjalo v súvislosti s prácou v lese. Animálna sila ťažných zvierat, volov a koní, sa využívala pri všetkých poľnohospodárskych činnostiach, akými boli vyvážanie hnoja, oranie, siatie, bránenie či zväžanie úrody, ale aj pri iných prácach na sedliackej usadlosti. V priebehu novoveku, keď poľnohospodárstvo postupne strácalo schopnosť užiť všetkých obyvateľov, si poddaní začali privyrábať prácou s vlastným záprahom, na čo nepriamo poukazujú jednotlivé urbárske súpisy Ľupčianskeho panstva zo 17. a 18. storočia. Fakt, že povozníctvo bolo významným doplnkovým zdrojom obživy, potvrdzuje aj stav chovaných ťažných volov v obci, ktorý bol na konci 17. storočia vyšší v porovnaní s ostatnými sídlami panstva.¹⁷²

Význam povozníctva v Medzibrode potvrdzuje aj zápisnica dotazníka tereziánskeho urbára spísaná 28. mája 1770.¹⁷³ Podľa nej si Medzibrodčania mohli privyrábať za peniaze ako povozníci, ale mohli sa zamestnať len pre potreby banskej komory. *Z furowanim riadu dreweného debnarskego a z cipkamy, obyilia a peniaze sobe zasluhujeme.* Zápisnica uvádza povoznícke povinnosti Medzibrodčanov v rámci Ľupčianskeho panstva: *Okrem toho tehly do Bistriczkej komori, a odtad' ječmen tamžena trhu kupeni do piuwára Lupcsanského aneb Predajnanskeho panského wozíme.*

Na budowiska panske jak drevo tak sindlya a jine materialia furujeme a takowe pomahame: medzi panských mlinárov a k tehelni šichnikou dáwame. Kratkiho drewa do piuwara Lupcsanského, který na dobru pol milu od nasego vzdaleni 65 lachtrou, do zamku na

¹⁷² Gindl (1968, s. 100 – 102).

¹⁷³ ŠABB, f. ZZ, Urbárske písomnosti, Urbarium Possessionis Medzibrod; MNL, Mária Terézia úrbéri tabellák, dostupné na internete: <https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/zolyom-medzibrod/?document=1&pg=0&bbox=-1727%2C-3841%2C4167%2C134>; Alberty (1989).

kurenia pecy 60. Na tehelnu 12. Kdys se ovocia urodi do susiarni 4, a k vapenici jak skalia tak i drevo na kolko potreba jest, šikujeme.

Na Jaszenszku pilu, ktore na dobru milu zemy ad nas lezy, 48 klatou wozime, konope panske trepeme a pradieme. Ploty a parkany poprawame, piwo do krčmy do našej obcy zawšeg dowazame.

Surowice, čiže celé kmene ihličnatých stromov, vyrúbaných v doline Borovského potoka, museli povozníci zväzať na hronské pltisko. Za vozenie guľatiny z horských rúbanísk k Hronu im banská komora platila: odvezením jedného kmeňa hrubého od 7 do 14 cólov¹⁷⁴ zarobili 15 grošov. Za guľatinu hrubú od 14 do 24 cólov to bolo 20 a za hrubšie kláty 54 grošov.

Medzi platené povinnosti patrilo aj diaľkové povozníčenie z Banskej Bystrice do Banskej Štiavnice, odkiaľ vozili do kráľovskej medenej huty v Bystrici rudu a šlich, kal s rozdrvenými kúskami rudy. Od jednej bukovej diežky rudy dostávali 5 grajciarov a od jedného centu šlichu 12 až 15 grošov podľa toho, aká ťažká bola cesta v danom ročnom období.

Z Csutkowskej hory, ktorá bola od Medzibrodu vzdialená viac ako dve míle, museli na špaňodolinskú pílu voziť vyťaté stromy. Zo spomenutej hory na pílu museli prekonať ďalšiu míľu po ťažkom teréne (*cesta veľmi mrzká*). Za túto cestu dostávali od komory plat vo výške 11 grajciarov za jeden klát. Celkovo museli za sezónu podľa potreby previezť 100 až 150 klátov.¹⁷⁵

Medzibrodskí furmani sa spomínali aj v prameňoch z roku 1821 v súvislosti s dopravou železnej rudy. Komore sa sťažovali na nízku mzdu.¹⁷⁶

Pltníctvo

Pltníctvo na Hrone je prvýkrát písomne doložené v pápežskej listine z roku 1209, vydané pre kláštor vo Svätom Beňadiku.¹⁷⁷ Práve od 13. storočia môžeme predpokladať aj začiatok osídľovacieho procesu v okolí Slovenskej Ľupče a postupný rozmach pltníctva na Hrone možno sledovať od polovice 15. storočia. V súvislosti s pltníctvom sa upravovalo koryto Hrona najmä v ostrých ohyboch tak, aby sa splavované drevo nezachytávalo. Úpravy boli v období sezóny pravidelne udržiavané. Najjednoduchšie zmeny sa realizovali spevňovaním brehov vegetačným krytom. Vysádzali sa najmä jelše, vrby a osiky. Najkritickejšie miesta sa upravovali aj pomocou

¹⁷⁴ Cól je stará dĺžková miera, cca 2,5 cm.

¹⁷⁵ ŠABB, f. ZŽ, Urbárske písomnosti, Urbarium Possessionis Medzibrod; MNL, Mária Terézia úrbéri tabellák, dostupné na internete: <https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/zolyom-medzibrod/?document=1&pg=0&bbox=-1727%2C-3841%2C4167%2C134>

¹⁷⁶ SBA, f. BKBB, inv. č. 369, 502.

¹⁷⁷ Huska (1972, s. 23).

jednoduchých drevených regulácií a spevňovaním brehov. Tieto úpravy sa nazývali odboje alebo kolená. Stavali sa do výšky cca jedného metra z hladkých klátov červeného smreka alebo duba tak, aby sa pozdĺž nich drevo hladko klázalo. S pltením súviseli aj ďalšie úpravy brehov Hrona. Prirodzene preddisponované ploché brehy rieky boli ešte zarovnávané pre účely pltiska. Pltisko je hladký plochý breh upravený tak, aby sa na ňom mohlo skladovať drevo dopravené z bočných dolín a následne sa tu zväzovali (zbíjali) plte a nakladali tovarom.

V 18. storočí sa situácia zmenila v prospech banskej komory, teda štátu. V roku 1747 cisárovná Mária Terézia udelila Banskej Bystrici právo pltenia a vyberania poplatkov od plti plavených po Hrone. V roku 1748 tak isto urobila aj v prospech Brezna. Od tohto obdobia došlo k skutočnému rozvoju pltenia,¹⁷⁸ pltiská existovali v každej obci, ktorá ležala na brehu Hrona. Už v tomto období boli poddaní z Medzibrodu zamestnaní pri plavení dreva a tiež ako pltníci, čo dokumentuje zápisnica dotazníka tereziánskeho urbára z roku 1770.¹⁷⁹

Na pltisku, ktoré ležalo v blízkosti ústia Borovského potoka do Hrona v lokalite *Hronisko*, museli Medzibrodčania z privezených klátov zbíjať, teda viazať, plte. Ich povinnosťou bolo splaviť plte po Hrone do Bystrice (*Bistricza*), Jalnej (*Jalná*), prípadne až do Žarnovice (*Žarnowica*). Jednotlivé plte zbíjali z jedenástich kusov guľatiny, ich počet závisel od hrúbky a dĺžky plavenia. Za túto prácu im komora platila podľa počtu splavených plti. Za plť z najtenších klátov zarobili plavením do Banskej Bystrice 1 zlatku, do Jalnej 1,3 zlatky a do Žarnovice 2 zlatky. Za plte z hrubších klátov plavené do Banskej Bystrice dostávali 1 zlatku, do Jalnej 1,45 zlatky a do Žarnovice 3 zlatky.

Kluchty, teda napílené metrové kláty, najprv zo svojho chotára splavili po potokoch a potom po Hrone do Banskej Bystrice. Za plavenie mali denný plat 12 grošov. Na hrabliach v Banskej Bystrici museli drevo vyťahovať na breh a ukladať do *šichtunga*. Pokiaľ bol *šichtung* blízko kanála, zarobili za deň 3 groše, pokiaľ drevo ukladali do vzdialenejších *šichtungov*, zarábali 4, prípadne i 5 grošov denne.

Koniec pltníctva v Medzibrode s najväčšou pravdepodobnosťou súvisí s výstavbou železničnej trate v rokoch 1883 až 1884.¹⁸⁰ Novovybudovaný oblúk zvršku železnice totiž odrezal medzibrodské pltisko na Hronisku od brehu rieky. Tento stav potvrdzuje aj ojedinelý zápis v obecnej kronike z roku 1934. Podľa neho sa pltenie na Hrone v okolitých obciach

¹⁷⁸ Foltán (1968, s. 153 – 173).

¹⁷⁹ ŠABB, f. ZZ, Urbárske písomnosti, Urbarium Possessionis Medzibrod; MNL, Mária Terézia úrbéri tabellák, dostupné na internete: <https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/zolyom-medzibrod/?document=1&pg=0&bbox=-1727%2C-3841%2C4167%2C134>

¹⁸⁰ ŠABB, f. ONÚO, Administratívne spisy; Demanko – Jech (2012, s. 20, 21).

opakovalo každoročne počas vyššej hladiny Hrona na jar a začiatkom leta, ale v Medzibrode sa už nepltilo.¹⁸¹

Baníctvo

V období stredoveku a na počiatku novoveku bolo baníctvo na Slovensku hlavným zdrojom obživy obyvateľstva v horských oblastiach. V týchto dejinných obdobiach si musíme baníctvo predstavovať úplne ináč ako v súčasnosti. Išlo popri poľnohospodárstve o hlavnú hospodársku činnosť, ktorá pozostávala z množstva pomocných zamestnaní a remesiel.

Priamo na ťažbe nerastnej suroviny sa zúčastňovali haviari – lamači, rúbači, (rozpojovali horninu), pratači (nakladali rozpojenú horninu do dopravných nádob – korýtok, košov, neskôr do drevených banských vozíkov – huntov), behači (dopravovali horninu na miesto určenia), vrátkari (vyťahovali nádoby s horninou pomocou vrátku), tesári (pracovali na povrchu, ale aj v podzemí), neskôr pribudli napr. špecialisti na čerpanie vody, strelmajstri, banskí merači a pod.

Nespočetné množstvo remesiel a zamestnaní nadväzovalo priamo alebo nepriamo na samotnú ťažobnú činnosť. Išlo predovšetkým o hlavné skupiny zamestnaní v drevorubačstve, uhliarstve, povozníctve, pltníctve a tiež v úpravníctve a zhutňovaní rúd (v hutníctve).

Začiatky povrchovej ťažby nerastných surovín v západnej časti Lopejskej kotliny musíme hľadať už v počiatkoch osídlenia tohto geografického priestoru, teda niekedy v 13. storočí. Povrchová ťažba sa zameriavala na ryžovanie zlata na nive Hrona, a to pod Sokolom v mieste ústia Vážnej do Hrona. Zlato sa ryžovalo zo zlatonosných náplav štrkov a pieskov uložených na nive Hrona.

Prechod na hlbinné baníctvo v stredoslovenskej banskej oblasti sa bezprostredne spája s nemeckým živlom, ktorý osídľoval územie Horehronia až v priebehu 14. storočia.¹⁸² Počiatky baníctva v doline Borovského potoka na južnom úpätí Prašivej v Ďumbierskych Tatrách bezprostredne súvisia s rozvojom hlbinného baníctva v susednej Ľubietovej. Prvá nepriama písomná zmienka o osídlení Ľubietovej, ktorá sa nachádza už v listine popisujúcej vymieranie hraníc Ľupčianskeho panstva z roku 1340, súvisí s potokom Hutná. Sídlo sa spomína ako *Aqua Libitua*.¹⁸³ Z 31. júla 1379 pochádzajú mestské výsady pre Ľubietovú, *villa Lwbetha*, ktoré jej udelil kráľ Ľudovít Veľký. V roku 1405 sa prvýkrát spomína aj s prívlastkom banská v tvare *civitas Lybetabanja*.¹⁸⁴

¹⁸¹ PKOM (s. 15).

¹⁸² Lacko (2010, s. 140.)

¹⁸³ Oravský (1990, s. 38-43), Maliniak (2009, s. 65, 66).

¹⁸⁴ Bolerázsky (1968 s. 363-368), Albertová (2009, s. 49-68), Štefánik (2010, s. 263-272).

Počiatky hlbinného baníctva na južných svahoch Ďumbierskych Tatier, a teda aj v zázemí Medzibrodu, musíme hľadať v 15. storočí či skôr na začiatku 16. storočia.¹⁸⁵ Pri otváraaní hlbinných baní zohrávali dôležitú úlohu empirické znalosti banských prospektorov.¹⁸⁶ Predtým, ako sa začali raziť prieskumné štôlne, boli prostredníctvom prieskumných jám (píng) a línii (šurfov) overené východy žíl na zemský povrch. Do súčasnosti sa v teréne zachovalo množstvo takýchto tvarov v závere doliny Borovského potoka a na južnom úpätí Prašivej.

Prvú písomnú správu o existencii hlbinných baní v Ďumbierskych Tatrách máme z roku 1518, respektíve z roku 1528,¹⁸⁷ tieto záznamy sa však vzťahujú na východnú časť pohoria. Z roku 1535 sa zachovala podrobná správa z obhliadky tamojších baní kráľovskými komisármi v rámci rozsiahlejšej inventarizácie baní v stredoslovenských banských mestách.¹⁸⁸ Táto správa ešte neobsahuje zmienku o existencii baní severne od Medzibrodu v doline Borovského potoka.

Najstaršia známa písomná zmienka o baníctve je z roku 1581. Nachádza sa v knihe banských prepôžičiek banského súdu vo Vyšnej Boci, ktorá eviduje územia určené na ťažbu z konca 16. storočia.¹⁸⁹ Podľa záznamov Stenzela Wasserprotta bola na úpätí hole Prašivá (*Praschiwa hola*) v Medzibrode (*Mezibrod*) otvorená strieborná baňa *S. Gallen*.¹⁹⁰ Ďalšia zmienka o striebornej žile a bani (*Silberhanlung*) *S. Gallen*, ležiacej na chrbte pri úpätí Prašivej, je z 21. novembra 1581. Banský údel patril Ladislavovi Poliakovi (*Laslaw Pollakh*) a v súvislosti s vlastníctvom podielov sa uvádza aj Janko Zimmerman.¹⁹¹

Strieborná žila *S. Gallen* musela byť rozsiahlejšia a na základe predbežného prospektorského prieskumu musela mať predpoklady na úspešnú ťažbu, pretože kniha banských prepôžičiek banského súdu vo Vyšnej Boci už v nasledujúcom roku zaznamenáva v obci Medzibrod (*Dorf Medzibrod*) na úpätí hole Prašivá (*Praschiwa hola*) rozsiahlu banskú činnosť.¹⁹² Podľa zápisu Stenzela Wasserprotta, hlavného banského sudcu v Banskej Bystrici (*Neivsol*), žilu v roku 1582 preskúmal a rozfáral Krištof Priehodský (*Christoff Priehodsky*), ktorý na nej v tom istom roku otvoril novú štôľňu *S. Gallen*. Na rovnakej zlatej žile kútal aj Ladislav Poliak (*Ladslau Pollak*), ktorý otvoril novú štôľňu *S. Franciskus*. Ďalším banským podnikateľom v tomto priestore bol Macko Priechozky, ktorý časť žily preskúmal, rozfáral

¹⁸⁵ Ratkoš (1963, s. 40), Wenzel (1976, s. 74), Matulay (1966, s. 196), Ivanič (2008, s. 6).

¹⁸⁶ Agricola (2006, 546 s.).

¹⁸⁷ ŠABB, f. MBB, V-28, s. 235; OeStA, sign. FHKA AHK HF Ungarn VUG 2, fol. 114/125; Péch (1884, s. 166).

¹⁸⁸ OeStA, sign. FHKA AHK HF Ungarn VUG 2, fol. 229; Péch (1884, s. 166).

¹⁸⁹ SBA, f. BSB, Kniha žiadostí o údely banského súdu v Boci.

¹⁹⁰ SBA, f. BSB, inv. č. 013, s. 65.

¹⁹¹ SBA, f. BSB, inv. č. 013, s. 65.

¹⁹² SBA, f. BSB, inv. č. 001, s. 194.

a dokonca dostal povolenie na otvorenie novej štôlne *S. Simon Judas*. V jej blízkosti kútal na žile aj Lacko Priechozky, ktorý tiež dostal povolenie otvoriť na ložisku novú štôľňu.

Ďalší záznam o rudných žilách a baniach v doline Borovského potoka, ktorý v spomenutej knihe urobil opäť Stenzel Wasserprott v Banskej Bystrici (*Neusol*), je zo 14. júla 1582.¹⁹³ Správa hovorí o rozsiahlej zlatej žile v medzibrodскеj doline (*im Mezibroter grundt*) v lokalite Borové (*Worovo*). Krištof Priechodský (*Christoff Priechozky*) túto žilu preskúmal, rozfáral a otvoril na nej štôľňu *sant Christoff*. Na rovnakej zlatej žile v lokalite *Worovo* otvoril novú štôľňu pod názvom *S. Lorenzey* aj *Christoff Matschak*. Na žile kútal i *Antol Pollak*, ktorý tu otvoril dve štôľne. Podnikatelia boli údajne v kutacích prácach úspešní, pretože nafárali žilu s pekným lesklým zlatom.

Na konci 16. storočia vrcholila malá doba ľadová. V závere doliny Borovského potoka sa prejavovala výrazne dlhšími zimami s nižšími teplotami a veľkým množstvom snehu, ktorý sa udržal až do leta. Bane v zázemí Medzibrodu boli napriek tomu v prevádzke aj počas tohto obdobia. Potvrďuje to evidencia starých banských diel na území Zvolenskej župy spísaná podľa banských protokolov z rokov 1551 – 1687.¹⁹⁴ V roku 1583 sa ťažilo v bani *St. Gallen* na úpätí Prašivej v závere doliny Borovského potoka.

Presnejšia lokalizácia zlatého ložiska a baní je uvedená v knihe banských prepôžičiek banského súdu vo Vyšnej Boci z roku 1593.¹⁹⁵ Zlaté žily (*Gold Gangs*) a bane ležali za Medzibrodom v Borovom (*hinder dem Miesybrodt In der Worowa*). Nachádzali sa na chrbte Hlinené (*Hlinom*), ktorý bol odlesnený a porastený vysokohorskými pasienkami. Baňu mal v prenájme Hans Danin. Zlaté žily v tejto lokalite spomína aj ďalšia správa z roku 1593.¹⁹⁶

Na základe absencie písomných dokladov môžeme predpokladať, že zlaté bane v Medzibrode boli mimo prevádzky už v priebehu 17. storočia. Tento stav potvrdzuje aj Matej Bel vo svojom diele *Historicko-zemepisné vedomosti o súvekom Uhorsku*, ktoré vyšlo tlačou v roku 1736.¹⁹⁷ Autor pri opise povrchu, vrchov a nerastných surovín Zvolenskej stolice spomína aj zlaté žily a staré štôľne v Medzibrode (*Mezybrodenses*).

Banská komora mala napriek úpadku a zániku zlatých baní záujem na banskom podnikaní v doline Borovského potoka. Potvrďuje to protokol z roku 1752 o udelení kutacích povolení v réžii komory za účelom vyhľadávania medenej a železnej rudy.¹⁹⁸ Tieto pokusy však

¹⁹³ SBA, f. BSB, inv. č. 001, s. 195.

¹⁹⁴ ŠABB, f. BKBB, inv. č. 17.

¹⁹⁵ SBA, f. BSB, inv. č. 002, s. 22.

¹⁹⁶ SBA, f. BSB, inv. č. 002, s. 31.

¹⁹⁷ Nagy – Turóci (2018, s. 95).

¹⁹⁸ SBA, f. BKBB, inv. č. 559, spis 27. IV.

vzhľadom na geologickú stavbu doliny nemohli byť úspešné. Záujem komory pretrvával aj začiatkom 19. storočia: v roku 1802 boli evidované kutacie práce v jej réžii na južnom úpätí Prašivej za účelom vyhľadávania pyritu.¹⁹⁹

Literárne zdroje²⁰⁰ v roku 1811 uvádzajú krátku a neúspešnú existenciu medzibrodského ťažiarstva Svätá Anna a Joachim, avšak bez podloženia archívnymi dokumentmi. Podobný charakter má aj informácia v *Slovníku obcí banskobystrického okresu*, kde sa uvádza,²⁰¹ že v Medzibrode sa v 17. až 19. storočí ťažila železná ruda. Skôr by sme mohli uvažovať o železorudnom kutaní, pretože sideritové žily boli veľmi málo výnosné.

Montánnu krajinu v doline Borovského potoka poznal a v roku 1817 aj spracoval významný mineralóg Kristián Andrej Zipser, ktorý žil v Banskej Bystrici. Vo svojom diele *Pokus o topograficko-mineralogickú príručku Uhorska (Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuches von Ungarn)* podrobne charakterizoval minerály v Ďumbierskych Tatrách, predovšetkým v starých banských lokalitách a štôlnach. Podrobne opísal aj miesto starých baní v Medzibrode.²⁰² Chalkopyrit sa nachádzal v starých banských lokalitách v pohorí *Brščlem* (v súčasnosti chrbát Chochule, 975 m n. m.) v pravej bočnej doline Borovskej doliny (*Borowa*) oproti dnešnej lokalite Baňa. Nekvalitný pyrit sa nachádzal na ložisku v doline Borovského potoka (*Thale Borowa*). Medzi vápencami sa v doline vyskytovali ložiská železa na báze sideritu.

Historické hospodárske centrá prosperujúce do konca 18. storočia

Na základe vlastných archívnych a predovšetkým terénnych historicko-geografických výskumov hospodárskych činností v geografickom priestore západnej časti Lopejskej kotliny a jej priľahlej horskej obruby môžeme identifikovať dve hospodárske montánne centrá. Prvé ležalo na východnom okraji skúmaného územia pri ústí Bukovského potoka do Hrona a druhé juhovýchodne od analyzovanej oblasti na sútoku potoka Brzáčka a Peklo.

Historické hospodárske centrum pri ústí Bukovského potoka do Hrona. Na základe súčasného historicko-geografického poznania predpokladáme, že v tejto lokalite sa nachádzala huta („vysoká pec“) na spracovanie železnej rudy písomne doložená v roku 1563.²⁰³ Mohlo ísť o jednu z možností lokalizácie v doline Bukovského potoka (druhé možnosti lokalizácie sú predpokladané vyššie v doline). V historických prameňoch je lokalizovaná len ku toku

¹⁹⁹ SBA, f. BKBB, inv. č. 2783.

²⁰⁰ Bakos – Chovan – Žitňan a kol. (2018, s. 149).

²⁰¹ Pisoň (1968, s. 268).

²⁰² Zipser (1817, s. 240, 241).

²⁰³ Madlen (1962, s. 14).

Bukovského potoka, respektíve do Bukovskej doliny bez presnejšej lokalizácie. Vychádzali sme zo základných faktorov platiacich pre lokalizáciu technických zariadení podobného charakteru v 16. a 17. storočí. Na Horehroní máme doloženú polohu takýchto technických zariadení pri Brezne a pri Bacúšskom potoku v lokalitách s podobnými polohovými vlastnosťami, s dostupnosťou na spracúvanú surovinu, na energetický zdroj a na komunikačný odbyt vyrobenej suroviny.²⁰⁴ V bezprostrednej blízkosti takéhoto technického zariadenia sa vždy nachádzala lokalita, ktorá slúžila na skladovanie odpadu po spracovaní kovov. Išlo o priemyselné haldy. V geografickom priestore Horehronia sa takéto lokality historicky nazývali *hálne*, ktoré dali zvyčajne aj meno celej lokalite skládky.

Práve lokalita *Hálne* (dnes už nepoužívaný názov chotárnej časti) ležala na pravej strane Bukovského potoka pozdĺž ľavej strany starej cesty B. Bystrica – Brezno. Išlo o plochú parcelu dlhú cca 100 m a širokú cca 60 m. Začiatkom 20. storočia patrila obci, ktorá ju využívala ako pasienok pre obecné voly. V lokalite si v tomto období rozkladali svoj tábor kočovní Cigáni v počte troch až štyroch vozov, ktorí tu vyrábali klince a retiazky. Táto obecná plocha bola začiatkom 20. storočia využívaná ako prvé Ondrejské futbalové ihrisko. V súčasnosti je veľká časť plochy *Hální* prekrytá zvrškom novej – hlavnej cesty vybudovanej v prvej polovici 70. rokov 20. storočia. Je zachovaná len časť lokality trojuholníkového tvaru pri križovatke pred Bukovcom, uzatvorená medzi hlavnou cestou a starou cestou. Po úpadku baníctva v Bukovskej doline koncom 17. storočia predpokladáme aj postupný zánik huty. Haldy vytvorené pri tavbe kovov boli pravdepodobne rozvezené a využité na spevnenie komunikácií, ako v mnohých banských, respektíve hutníckych lokalitách na Slovensku.²⁰⁵

Náš predpoklad vychádza aj z dostatku vodnej energie, ktorá bola gravitačne vedená k hute náhonmi z Bukovského potoka. Tiež z dostatku palivovej základne tvrdého bukového dreva v Bukovskej doline. Drevo mohlo byť vypálené priamo na lesných uhliskách v doline a privezené na vozoch k hute. Prípadne mohlo byť splavené potokom až k hute a tu vypálené na pevnom uhlisku priamo pri hute. Obidva spôsoby dopravy dreva a pálenia drevného uhlia boli v tomto období bežne využívané na Horehroní v iných lokalitách. Dopravná poloha bola tiež veľmi dobrá. Huta ležala priamo pri starej historickej ceste vedúcej z Banskej Bystrice na Horehronie, ale tiež ležala v bezprostrednom susedstve Ondrejského pletiska.

Poniže lokality *Hálne* už na brehu Hrona sa nachádzala historická lokalita *Lager*. Pomenovanie je zachované v pôvodnom nemeckom označení lokality, ktoré v preklade

²⁰⁴ Hronček (2006, s. 68-73).

²⁰⁵ Hronček (2014b, s. 90-93).

znamená sklad, resp. skladisko. Práve v tejto časti sa nachádzalo veľké historické ondrejské pltisko. Obe lokality oddeľovala len historická cesta vedúca na Horehronie.

V susedstve týchto lokalít ležal aj ondrejský mlyn nazývaný Bukovský mlyn, ktorý pracoval už v 17. storočí.²⁰⁶ Pôvodný mlyn bol lokalizovaný na ľavej strane, možno aj preto, že jeho vybudovaniu bránila práve v tom čase ešte prosperujúca huta.

V zázemí tohto priestoru, v závere doliny Jablonka ležal vápencový kameňolom v lokalite nazývanej *Baništija*, respektíve *Za veľkú baňu*. Z tohto kameňolomu boli budované už najstaršie budovy v obci. Zo západnej strany na lokalitu nadväzovalo staré hlinisko, pri ktorom v druhej polovici 19. storočia pracovala ondrejská tehelňa.

Historické hospodárske centrum pri sútoku Brzáčky s potokom Peklo v lokalite historicky označovanej Peklo. V súčasnosti sa lokalita nazýva Trosky a leží v katastrálnom území Ľubietovej.

Celej lokalite dominovala železiarska huta, na ktorú nadväzoval celý rad hospodárskych činností. Výstavba huty, tzv. slovenskej železiarskej pece, prebehla v 16. storočí a pracovala s prestávkami do 19. storočia. Bola spádovou oblasťou spracovania vytťaženej železnej rudy v oblasti Kolby a tiež z banskej lokality Peklo.²⁰⁷ Banská lokalita Peklo ležala priamo v zázemí hutníckej pece. Dedičná štôlna ústila priamo pri hute a vody ktoré z nej vytekali boli využívané ako tretí vodný energetický zdroj. Hlavným zdrojom vody celej oblasti boli potoky Peklo a Brzáčka (*Pračova*), ktoré sa na lokalitu privádzali nielen náhonmi, ale vzhľadom na morfológiu terénu určite aj vodnými žľabmi. Tieto žľaby poháňali vodné koleso, ktoré stláčalo mechy na hnanie vzduchu do šachty pece, aby došlo k zvýšeniu taviacej teploty. Môžeme predpokladať, že na jeden hriadeľ od vodného kolesa boli na opačnej strane mechov napojené aj stupy na drvenie železnej rudy a vápenca. Podobné technické zariadenie pracovalo v tomto období v susednom Hronci.

Existencia huty si vyžiadala aj dostatočnú palivovú základňu. Túto zabezpečovali okolité bukové lesy, v ktorých sa páliło drevné uhlie na sezónnych uhliskách. V hornej časti doliny Peklo a v doline Brzáčová existovala hustá sieť sezónnych uhlísk. Sezónne uhliská sa budovali v tých lokalitách, kde boli vybudované komunikácie, po ktorých bolo možné vozom dopraviť drevné uhlie k hute. V 17. storočí máme písomne doloženú aj existenciu stáleho uhliska pri hute. Tu sa spracúvalo drevo z nedostupných častí záverov bočných dolín, z ktorých sa na uhlisko splavilo alebo rizňovalo.²⁰⁸

²⁰⁶ Marsina (1959, s. 318-320).

²⁰⁷ Hronček (2014c, s. 141-144).

²⁰⁸ Hronček (2014b, s. 95, 96).

Vyrobené železo sa dopravovalo dolinou Brusnianky na brusnianske pltisko, kde sa naložilo na plte. Menej pravdepodobná je doprava vozmi až do miesta určenia po hlavnej ceste vedúcou dolinou Hrona. Dopravu vozmi po ceste ležiacej na pravej strane Hrona značne komplikoval jeho tok, ktorý ešte v 17. storočí nebol premostený. Na dopravu bola vybudovaná dolinou Brusnianky kvalitná cesta. Komunikácia bola v úzkych častiach doliny vedená na drevených mostných konštrukciách ponad zamokrenú nivu a aj ponad tok. Zbytky týchto konštrukcií boli viditeľné ešte začiatkom 20. storočia poniže Trosiek pri Čertovej dolinke.²⁰⁹

Okrem zariadení priamo súvisiacich s baníctvom a hutníctvom v lokalite Peklo pracovala v 17. storočí aj píla na vodný pohon. Išlo o jednolistovú pílu v drevenej konštrukcii poháňanú vodným kolesom. Na základe historických prameňov máme v lokalite doložené aj ďalšie činnosti – napr. strúhali sa šindle, pre baníctvo pracovali tesári a mnoho ďalších pomocných robotníkov. Existenciu trvalých sídel baníkov, hutníkov, drevorubačov, uhliarov a ďalších remeselníkov v tejto lokalite nemáme zatiaľ potvrdenú. Môžeme však predpokladať existenciu minimálne sezónneho osídlenia.²¹⁰ Podľa mapy prvého vojenského mapovania z roku 1783²¹¹ stáli domy robotníkov pracujúcich v lokalite Peklo na pravej strane potoka Brzáčka (už v dnešnom katastrálnom území Brusna) oproti dnešnej lokalite Trosky. Tri drevené zrubové domčeky boli postavené popri potoku na mieste dnešnej asfaltovej lesnej cesty vedúcej do doliny Brzáčka. Pôvodná banská a lesná cesta viedla cez lokalitu Peklo ľavou stranou potoka Brzáčka, na čo poukazujú okrem starých máp aj jej zachované relikty. V 17. storočí stál na chrbte Valachovo uhliarsky dom, v ktorom neskôr býval ľubietovský hájnik s rodinou.

Na pravých svahoch doliny Brusnianky pri Čertovej dolinke sme lokalizovali starý vápencový kameňolom, v ktorom sa ťažil kvalitný vápenec do huty ležiacej vyššie v lokalite Peklo. Pri tavbe železnej rudy tvoril vápenec v „slovenských“ peciach až štvrtinu náplne pece.

V súčasnosti sú už haldy rozvezené na spevnenie lesných ciest. Ich pôvodnú plochu je možné rekonštruovať na základe zvyškov ich okrajov. Dobré je v teréne čitateľné aj zavalené ústie starej dedičnej štôlne, z ktorého stále vyteká voda. Zachovali sa aj pozostatky po vodných náhonoch, ktoré privádzali vodu na kolesá huty, stúp a prípadne píly.²¹²

Dôležitým obrazovým zdrojom pre výskum topografie lokality Peklo je aj napriek mnohým nepresnostiam mapa prvého vojenského mapovania z roku 1783.²¹³ Mapa lokalitu

²⁰⁹ Hronček – Weis – Tometzová – Jesenský (2019, s. 54-64).

²¹⁰ Hronček (2014b, s. 95, 96).

²¹¹ Mapa je dostupná na internete: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/>.

²¹² Hronček (2014b, s. 96).

²¹³ Az első katonai felmérés 1782 – 1785. Budapest, Arcanum, DVD nosič, 2004, mapový list Collone 15, Sectio 9.

pomenúva nemeckou nomenklatúrou v tvare *Peklo Eis. Schmelztz*. To, že železoručné bane a huta v predposlednej dekáde 18. storočia už boli v úpadku a možno aj mimo prevádzky dokladá mapa z 24. júla 1785,²¹⁴ keďže ich napriek svojej podrobnosti nezobrazuje. Definitívne opustenie starých železoručných baní potvrdzuje banská mapa z roku 1827 uložená v Slovenskom banskom archíve v Banskej Štiavnici vo fonde hlavný Komorskogrófský úrad,²¹⁵ ktorá zobrazuje upustené staré železoručné bane, pretože bol v tomto období záujem o ich rozmáhanie.

Na základe tejto mapy vieme, že išlo o staré ručne razené banské diela (štôlne a šachty), ktorých pôvod je možné na základe techniky rozpojovania položiť minimálne na prelom stredoveku a novoveku, t. j. do 16. storočia. Tieto bane sa nachádzajú na severnom úpätí kóty Valachovo na ľavej strane doliny Brzáčky (*Welcky Czierny Peckla Grund*). Staré bane pozostávali z najnižšie položenej ručne kresanej (kresanice) dedičnej štôlne. Ich súčasťou bola aj stará ručne kresaná šachta s haldou a niekoľko štôlní. Lidarové skenovanie potvrdilo aj ďalšie staré práce reprezentované kutacími štôľňami a niekoľkými pingovými ťahmi a samostatnými líniovými a pingovými kutačkami.

Šachta bola ručne razená železkom a kladivkom v štvorcovom pôdoryse a dosahovala hĺbku 20 m. Zo šachty vybíehali krátke banské chodby rozložené v dvoch výškových obzoroch. Pri šachte sa nachádzala svahová halda čelom zasahujúca až k potoku Brzáčová, v tom čase nazývaný Veľké Čierne Peklo (*Welcky Czierny Peckla Grund*). Nad šachtou bola vybudovaná budova ťažného vrátku poháňaného vodným kolesom. Mapa nezaznamenáva prírodné a odpadové náhony, ale lidarové skenovanie odhalilo v teréne dobre zachovanú líniu prírodného jarku, ktorý sa odpájal z potoka Brzáčová a viedol jeho ľavou stranou až k vodnému kolesu šachty Ján. Potom sa vracal najkratšou trasou späť (40 m), do potoka Brzáčová. Na základe lidarového skenovania sme prítomnosť reliktov privádzacieho náhonu identifikovali aj v teréne. Digitálne mapovanie určilo jeho dĺžku na 230 m, keď sa z potoka odpájal v nadmorskej výške 612 m a smeroval k vodnému kolesu v nadmorskej výške 608 m.

Ďalšou dôležitou súčasťou železoručnej bane Peklo, bola poniže ležiaca bezmenná štôľňa (605 m n. m.), označená ako opustená štôľňa so žilou. Na konci jej banskej chodby sa nachádzala rozsiahla vyťažená komora. Vzhľadom k pomerne veľkým rozmerom svahovej haldy (výška 3,5 m, šírka 23 m a dĺžka 34 m) muselo ísť o rozsiahlejšie podzemné priestory. Na plošine haldy pred vstupom do štôlne stála drevená banícka ubytovňa - barak (*HäuerKram*), zakrytý sedlovou strechou. Smerom dolu dolinou sa na úpätí svahu Valachova nachádzala

²¹⁴ SBA BŠ, f. HKG, inv. č. 1469.

²¹⁵ SBA BŠ, f. HKG, inv. č. 9225.

prepadnutá pinga, ktorá tvorila zasypané ústie starej šachty. Priemer pingy, vrátane obvalu je v súčasnosti 15 m. V danom časovom horizonte už bola porastená dospelým jedľovým lesom. Mapa ešte zobrazuje už vyššie popisovanú dedičnú štôľňu, a tiež malú kutáciu štôľňu na pravej strane potoka. Lidarové skenovanie a terénny výskum odhalil relikty ďalších šiestich kutacích štôľní so svahovými haldami a množstvo píng a pingových ťahov.

Historicko-geografická rekonštrukcia krajiny na základe obsahovej analýzy historických máp

Staré mapy sú pre výskum dejín miestnej krajiny a vývoja samotného sídla v Západnej časti Lopejskej kotliny nenahraditeľným a vizuálne zaujímavým historickým prameňom. Historické mapy rôznej proveniencie predstavujú unikátny zdroj informácií. Ich nenahraditeľnosť ako historických obrazových prameňov sa zvyšuje s rastúcou úrovňou kartografického poznania, techniky ich spracovania a nárastom ich obsahu, t. j. zväčšovaním mierky. Prvé zachované schematické zobrazenia krajiny vymedzeného geografického priestoru pochádzajú zo 16. storočia, ale samotná obec Medzibrod je prvýkrát zobrazená až na mape z roku 1681.

Kritický opis mapových diel nám umožňuje vytvoriť zaujímavý plastický obraz vývoja krajiny skúmaného územia za posledných takmer 300 rokov. **Za najstaršiu mapu** zobrazujúcu územie Slovenska môžeme pokladať stredovekú **Lazarovu mapu Uhorska**, ktorá prináša aj veľmi schematický náčrt krajiny geografického priestoru Horehronia. Mapu **v roku 1513** vytvoril Lazarus, pôvodným menom Michal Rožeň, tajomník ostrihomskeho arcibiskupa. Pripomína skôr umelecký obraz ako mapové dielo, tlačou vyšla v roku 1528 a do súčasnosti sa zachovala len v jedinom exemplári. Jej obsah je značne generalizovaný a má množstvo chýb.²¹⁶

Z hľadiska približnej lokalizácie skúmaného geografického priestoru na Lazarovej mape²¹⁷ je dôležité zakreslenie základnej reliéfnej kostry krajiny. Reliéf je zobrazený kopčekomou metódou s využitím hnedej farby a hornú časť doliny Hrona (Horehronského podolia) obkolesenú pohoriami znázorňuje len schematicky. Pohoria sú pomenované terénnym názvom vzťahujúcim sa na označenie lesa v podobe *Sylua Brgart*. Pre chybnú orientáciu mapy tento les uzatvára Horehronie od severu a nie od východu, ako je to v skutočnosti. Zápis možno čítať v opravenom znení ako Tiergart vo význame Zvernica. Samotná rieka Hron je pomenovaná nemeckou nomenklatúrou *Gran Flu*.

²¹⁶ Žudel (1983).

²¹⁷ Žudel (1980, s. 10). Mapa je dostupná na internete:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2d/Tabula_hungariae.jpg

Pre orientáciu v krajine je dôležité označenie a pomenovanie červeno-ružových značiek kostolov, respektíve významných stavebných objektov. V doline Hrona v geografickom priestore medzi Slovenskou Ľupčou (*Lipza*) a Breznom (*Bretzno*) je zobrazená približná poloha troch sídel, z ktorých dve sú aj pomenované. Môžeme ich identifikovať na základe patrocínií kostolov, ktoré sa v nich nachádzali. Sídlo pomenované ako *S Ambrosi* (Svätý Ondrej) sa dá stotožniť s dnešným Ondrejom nad Hronom. Druhé sídlo v regióne s označením *S Georg* je totožné s obcou Lopej. Nepomenované sídlo zobrazené značkou kostola môžeme identifikovať ako Dubovú.

V nasledujúcich dvoch storočiach sa úroveň zobrazenia predmetného geografického priestoru nezlepšila. Mapy malých mierok zobrazujúce územie celého Uhorska, ktoré boli vydávané do konca 17. storočia, preberali chyby z Lazarovej mapy. Priestor zobrazovali len veľmi informatívne a schematicky, čo vyplýva aj z používanej kopčekovej metódy, prípadne z obrazovej kartografickej značky stromov. Takýto charakter má množstvo mapových diel, napríklad **Laziova mapa Uhorska** z roku 1556²¹⁸ a tiež **d’alšie z nej odvodené mapy: Hungaria Regnum** z roku 1645 či **Pierre Mariettova mapa Uhorska** z roku 1664.²¹⁹ Z Lazarovej mapy vychádzala i **Mercatorova mapa Uhorska**, ktorá vyšla tlačou okolo roku 1585, či **Stierova mapa Uhorska** z roku 1664.²²⁰

Najzaujímavejšia spomedzi uvedených máp je **Mercatorova mapa Uhorska**, ktorú vypracoval Gerard Mercator a ktorá vyšla tlačou okolo roku 1585. Schematicky zachytáva dolinu Hrona, v ktorej tieňovaná kresba stromov zobrazuje pohoria. Pozdĺž Hrona, pomenovaného ako *Gran fl.*, sú medzi Slovenskou Ľupčou (*Zipza*) a Breznom (*Bretzno*) kruhovou značkou zakreslené tri sídla: Svätý Ondrej (*S. Ambrosi*), Lopej (*S. Georg*) a nepomenované sídlo na pravom brehu Hrona medzi Svätým Ondrejom a Lopejom. Severovýchodne od Brezna mapa označuje sídlo nazvané *Libeten*. V tomto prípade pravdepodobne ide o nesprávne určenú polohu mesta Ľubietová. Na oboch stranách Hrona mapa uvádza názov zalesneného územia *Brigart sylva*. Označenie pripomína les Tiergart, ktorý sa objavuje už v Lazarovej mape.

Dosiaľ najstaršie známe mapové zobrazenie sídla (Medzibrod) v skúmanom priestore prináša rukopisná mapa z roku 1681 pod názvom Najnovší opis Horného Uhorska (*Hungariae superioris novissima descriptio*).²²¹ Mapa je uložená v mapovej zbierke

²¹⁸ MZKB, Mollova mapová sbírka, Horní a Dolní Uhry, sign. Moll-0003.181.

²¹⁹ Hronček (2013, s. 221).

²²⁰ MNL, DL, sign. TK 1872.

²²¹ MNL, DL, sign. TK 339.

Františka Széchényiho v Národnej Széchényiho knižnici v Maďarsku. Uchovala sa vďaka historickej náhode vo forme štyroch útržkov. V 18. storočí bola totiž rozstrihaná a použitá na opravu menších máp kaširovaním (t. j. podlepením). Na tento postup reštaurovania nás upozorňuje pečiatka nachádzajúca sa na štyroch zachovaných častiach. Horehronie malo to historické šťastie, že jeden z fragmentov zobrazuje jeho širší geografický priestor: Liptov, východnú časť Zvolenskej a severnú časť Gemerskej stolice. Mapa z hľadiska orientácie nemá stupňovú sieť ani zadelenie stupňov. Pre jej identifikáciu bolo dôležité, že na jednom útržku sa zachoval veľmi dlhý názov a kolorovaný popis v latinčine. Zachované časti na seba nenadväzujú. Mapa pravdepodobne zobrazovala celé severné Uhorsko aj Sedmohradsko. V detailnosti a presnosti zobrazenia výrazne predstihuje všetky dovtedajšie mapy, jej mierka je zhruba 1 : 430 000. Autor mapy musel z veľkej časti vychádzať z vlastných poznatkov. Výnimkou je územie Uhorska obsadené Osmanskou ríšou, pri zobrazení ktorého sa spoliehal najmä na mapy Lazara a Mercatora. Mapa slúžila pravdepodobne ako podklad pre vojenské operácie namierené proti povstaniu Imricha Tököliho.²²²

Autorom tejto rukopisnej mapy je cisársky vojenský inžinier Johann Kleinwächter.²²³ Ide o farebné a veľmi pekne kolorované dielo, ktoré krajinu zobrazuje kopčkovou metódou. Táto technika úplne zodpovedá štýlu využívanému na tvorbu máp v 17. storočí.²²⁴ Pohoria sú znázornené ako skupiny kopcov hnedej farby. Vyššie časti pohorí aj hlavný hrebeň Nízkych Tatier sú znázornené tmavším odtieňom, obrysy kopčiek sú výraznejšie, ich svahy sú strmšie a členitejšie. Hlavnou osou krajiny v skúmanom geografickom priestore je rieka Hron, ktorá je zobrazená ako kľukatá belasá línia a pomenovaná *Gran Flus*. Dominantnou zložkou sú však pohoria, d'umbierska časť Nízkych Tatier je pomenovaná tvarom *Montes Holle*.

Zobrazenie pomocou dolín a línii tokov v geografickom priestore dnešného Medzibrodu (*Medsir*) nám umožňuje identifikovať aj sídla medzi Slovenskou Ľupčou (*Lipsch*) a Breznom (*Bresnobania*): od západu je to Lučatín (*lucsatín*), Brusno (zachovaný mapový výrez zobrazuje len značku, pomenovanie sa nachádzalo na inom liste), Svätý Ondrej (*St. andre*), Nemecká (*nimit*), Dubová (*dubova*), Zámotie (*Samosty*), Predajná (*bredania*), Jasenie (*jassenie*), Lopej (*lopayi*), obe Lehoty (dve značky sídel s jedným pomenovaním *leota*), Valaská (*Valaska*) a Mýto pod Ďumbierom (*Telloinia, brisermaút*).

²²² Patay (1982, s. 329).

²²³ Existujú aj dve ďalšie mapy označené jeho menom, ktoré sa vzťahujú na Uhorsko. V zbierkach múzea v Karlsruhe sa nachádza Mapa dolnouhorských banských miest z r. 1679 a Návrh obliehania Nových Zámkov z r. 1683.

²²⁴ Mapa je dostupná na internete: <http://maps.hungaricana.hu/hu/337/>

Jednotlivým sídlam autor priradil päť typov hierarchicky rozdielnych značiek. Najväčší význam malo jednoznačne mesto Brezno označené najväčšou a graficky najkrajšou značkou. Druhá v poradí bola Slovenská Ľupča. Samotný Medzibrod bol zobrazený až značkou štvrtého rádu tak ako ostatné sídla v tomto priestore s výnimkou Nemeckej, Jasenia a Mýta pod Ďumbierom.

Jednou z prvých máp, v ktorej boli po takmer dvoch storočiach odstránené Lazarove chyby, je **Müllerova mapa Uhorska z roku 1709**. Jej autorom bol vojenský inžinier a kartograf Johann Christoph Müller a analyzovaný geografický priestor zobrazovala len schematicky. Ako prvá mala správnu geografickú orientáciu. Skúmané územie na nej môžeme lokalizovať v spojitosti s dolinou Hrona a okolitými pohoriami. Reliéf pohorí, ktoré uzatvárajú dolinu Hrona, je zobrazený kopčekomou metódou a schematicky je vymedzený riečnou sieťou.²²⁵ Toto dielo, ktoré kartografi považujú za prvú modernú mapu Uhorska, prináša napriek svojmu nespornému významu veľmi málo informácií o krajine daného priestoru, ale aj celého Horehronia. Na vine je malá mierka a nepresnosti, ktoré vznikli pri jeho spracovaní, ako aj použitá metóda zobrazenia a rozsiahla generalizácia.²²⁶

Rieka Hron je pomenovaná *Gran fl.* a v sledovanom priestore priberá nepomenovaný pravostranný prítok, ktorý môžeme stotožniť s Bystricou. Z ľavej strany do Hrona ústi potok bez názvu, ktorý je pravdepodobne totožný s Hutnou. V priestore medzi Slovenskou Ľupčou (*Lips*) a Breznom (*Breznobanja*) sú lokalizované a pomenované štyri sídla: Ľubietová (*Libeten*), Svätý Ondrej (*Andre*), Predajná (*Pretein*) a Valaská (*Vilask*). V tomto priestore je v blízkosti Slovenskej Ľupče zakreslená jedna kartografická značka v podobe prázdneho krúžku bez pomenovania, ktorá najpravdepodobnejšie označuje hrad Ľupča.²²⁷

Z prvej polovice 18. storočia sa zachovalo niekoľko zaujímavých mapových diel, ktoré vytvoril slovenský kartograf Samuel Mikovíni. Predovšetkým ide o **mapu Ľupčianskeho panstva**, ktorá bola vydaná **v roku 1735** pod názvom *Mappa Domonii Liptse, Ad Cameras Montanisticas spectantis* (Mapa Ľupčianskeho panstva a pohorí patriacich k panstvu),²²⁸ a mapu Zvolenskej stolice (*Mappa Comitatus Zoliensis*),²²⁹ ktorá bola prílohou druhého zväzku diela *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Historicko-geografické vedomosti o novom Uhorsku) z roku 1736 ako súčasť série máp jednotlivých stolíc Uhorska.²³⁰

²²⁵ Marek a kol. (2007, s. 86).

²²⁶ Marek a kol. (2007, s. 87).

²²⁷ MZKB, Mollova mapová sbírka, Horní a Dolní Uhry, sign. Moll-0003.1961 až Moll-0003.1969.

²²⁸ SBA BŠ, f. HKG BŠ, Zbierka máp a plánov, inv. č. 261.

²²⁹ MZKB, Mollova mapová sbírka, Horní a Dolní Uhry, sign. Moll-0003.284.

²³⁰ Nagy – Turóci (2017, s. 82).

Ďalším Mikovíniho dielom zobrazujúcim daný geografický priestor je mapa okolia Ľubietovej, ktorú autor spracoval v tom istom roku pod názvom *Ichnographischer Entwurf Des Gebiets, Der Frey, Kön, Bergstadt Libeten samt der benachbarten gegend* (Obrazovo-grafický nákres územia slobodného kráľovského banského mestečka Ľubietová vrátane príľahlého územia).²³¹ Zaujímavým historickým dokumentom je aj mapa okolia Banskej Bystrice, ktorú vydal v roku 1735 pod názvom *Ichnographischer Entwurf Der Königlich Freijen berg Stadt Neusohl* (Obrazovo-grafický nákres slobodného kráľovského banského mesta Bystrica).²³² Súbor týchto máp dopĺňa Mapa dolnouhorských banských miest (*Liberæ Regiæque et montanæ Civitates*) z roku 1740.²³³

Všetky spomenuté mapy sú obsahovo takmer totožné a sú spracované rovnakou kartografickou technikou. Celé katastrálne územie Medzibrodu zobrazuje mapa Ľupčianskeho panstva, mapa Zvolenskej stolice a mapa dolnouhorských banských miest. Západnú časť územia vrátane sídla zobrazuje mapa okolia Banskej Bystrice a južnú časť chotára vrátane sídla zobrazuje mapa okolia Ľubietovej.

Za najkomplexnejšiu a najpodrobnejšiu môžeme pokladať mapu Ľupčianskeho panstva z roku 1735.²³⁴ Na tú dobu ide o presné kartografické dielo bez hrubých chýb, ktorým sa nevyhli dovtedajšie mapy. Analyzovaný geografický priestor je zakreslený v kontexte výraznej doliny Hrona. Reliéf a vodstvo sú v mape zobrazené len približne a v hlavných líniiach kopírujú reálny stav v krajine. Reliéf je zakreslený zvláštnym šrafovaním, takzvaným húsenicovým, ktoré je špecifické pre všetky mapové diela Samuela Mikovíniho. Spočívalo v tom, že chrbty a vrcholy vyvýšených častí reliéfu boli ponechané biele a tenkými spádniciami a šrafami, na niektorých miestach prekríženými, boli vykreslené len svahy. Autor tak vytvoril zakrivené a rozvetvené tvary reliéfu v podobe paprad'ových listov. Dná dolín takisto ponechal biele, často so zakresleným vodným tokom.²³⁵ Šrafovanie v hrubých rysoch vykresľuje dolinu Hrona a siluety príľahlých chrbtov a dolín pohorí.

Všetky Mikovíniho mapy majú v zobrazení krajiny skúmaného územia veľmi zásadnú obsahovú chybu: chýba v nich dolina Borovského potoka. V jej priestore je zakreslený rozsiahly chrbát oddeľujúci dolinu Sopotnice a Vážnej s vyznačeným lesným porastom a množstvom poľnohospodársky využívanej pôdy. Napriek tomuto fatálnemu omylu sú všetky

²³¹ SBA BŠ, f. HKG BŠ, Zbierka máp a plánov, inv. č. 262.

²³² SBA BŠ, f. HKG BŠ, Zbierka máp a plánov, inv. č. 586.

²³³ SBA BŠ, f. HKG BŠ, Zbierka máp a plánov, inv. č. 264.

²³⁴ SBA BŠ, f. HKG BŠ, Zbierka máp a plánov, inv. č. 261.

²³⁵ Císař – Boguszak – Janeček (1966, s. 31).

spomenuté mapy jedinečnými a nenahraditeľnými zdrojmi výskumu dejín krajiny v prvej polovici 18. storočia.

Základnou osou celého geografického priestoru bola rieka Hron pomenovaná *Granus fl.* Tok Hrona je znázornený nepravidelnou vlnovkou, ktorá poukazuje na prirodzený meandrujúci tok. Južne od Medzibrodu je zakreslený rozsiahly riečny ostrov, ktorý podobne ako druhý ostrov pod Sokolom predurčil vznik brodu. Mapa zaznamenáva aj Vyvieranicu a krátky dolný úsek Borovského potoka. Mikovíni zakreslil hlavnú historickú cestu vedúcu dolinou Hrona na východ a aj lesnú cestu, ktorá po chrbte Dúbravy a Požariny viedla až na južné úpätie Prašivej.

Podľa terénnej kostry tvorenej chrbtami a tokmi a podľa mapovej značky v podobe jemných rovnobežných prerušovaných čiar, pripomínajúcich šachovnicu, môžeme zrekonštruovať aj vtedajšie poľnohospodárske využitie zeme v bezprostrednom zázemí obce. Predpokladáme, že obrábaná pôda sa nachádzala predovšetkým v severnej časti súčasného katastrálneho územia, na chrbte Dúbravy, Požariny až po Torysu, ale aj na nive Hrona po oboch jeho stranách. Zobrazená mozaika tenkých rovnobežných čiar naznačuje, že dominantná orná pôda bola v tomto priestore rozparcelovaná na množstvo pásových políček.

Podrobne zobrazenú krajinu dopĺňa bohatá sieť sídel. Intravilán obcí a miest je zakreslený kartografickou značkou, ktorú odborne a kreatívne vytvoril S. Mikovíni. Ide o zoskupenie domov do bloku zobrazené ružovou farbou, jednotlivé značky domov však nezodpovedajú ich skutočnému počtu v sídle. Na stavby nadväzujú jednotlivé pozemky v intraviláne obce. Pri Slovenskej Ľupči (*Tot Liptse*), Svätom Ondreji (*S. Andrej*), Dubovej (*Dubova*), Predajnej (*Predainja*), Valaskej (*Valaszka*) a meste Brezne (*Breznobanya*) je značka sídla doplnená aj značkou kostola. Mapa ďalej lokalizuje a pomenúva obce Lučatín (*Lutsatin*), Hiadel' (*Hiadel*), Medzibrod (*Medzibrod*), Brusno (*Bruszno*), Ráztoka (*Rasztoka*), Zámotie (*Zamostia*), Nemecká (*Nemetzka*), Jasenie (*Jaszona*), Lopej (*Lopej*), Dolná Lehota (*A. Lehota*) a Horná Lehota (*F. Lehota*).

Zaujímavým a historicky veľmi cenným dielom je doposiaľ málo známa²³⁶ **Mapa doliny Hrona a pril'ahlej časti Ďumbierskych Tatier z roku 1745.**²³⁷ Mapový list s menšími rozmermi 44 × 60 cm zobrazuje dolinu Hrona od Banskej Bystrice po Šumiac vrátane krajiny v okolí Medzibrodu. Zobrazené územie je zohľadnené aj v dlhom nemeckom názve mapy, ktorého úvodná časť znie *Grund rieß. Auf welchen zu ersehen wie der Gran fluß von seinem uhrßprung an biß Neusohl fließet...* Názov mapy môžeme voľne preložiť ako Pôdorys (plán), na ktorom je vidieť, ako tečie rieka Hron od svojho prameňa po Banskú Bystricu. Tiež ako sú

²³⁶ Hronček (2016, s. 1-15).

²³⁷ SBA BŠ, f. HKG BŠ, Zbierka máp a plánov, inv. č. VI-602.

situované B. Bystrica, Hronec, Tisovec a Sirk s inými susediacimi obcami a stolicami. A ďalej tiež ako sú kráľovské lesy a aj tie, ktoré prislúchajú Ich Veličenstvu k voľnému úžitku, odľahlé od železoručných baní v Sirku, a aký priebeh má bežná hradská.

Rukopisnú mapu 15. decembra 1745 v Banskej Štiavnici nakreslili Johann Tobias Brinn a Jacob Amhoff. Jej obsah pomenovali nemeckou a sčasti aj slovenskou nomenklatúrou. Na zakreslenie reliéfu a krajiny použili veľmi podobnú kartografickú techniku zobrazenia, ako vo svojich mapových dielach používal S. Mikovíni, čiary na zobrazenie hlavnej kostry krajiny sú však omnoho jemnejšie. Reliéf je zobrazený špecifickým húsenicovým šrafovaním. Táto technika kartografického zobrazenia spočívala v tom, že chrbty a vrcholy vyvýšených častí reliéfu zostali biele a len svahy boli vykreslené tenkými spádniciami a šrafovaním, ktoré boli na niektorých miestach prekrížené. Takto vytváral rozvetvené konvexné a konkávne tvary reliéfu v podobe papraďových listov. Dná dolín boli tiež biele so zakresleným vodným tokom.²³⁸ V okolí Medzibrodu nie sú pomenované žiadne reliéfné názvy. Krajinnú kosť dokresľujú potoky zobrazené zvlnenými líniami, ktoré nás upozorňujú na ich kvázi prirodzený tok. Hlavnou osou je rieka Hron pomenovaná *Gran flus*. Aj v tejto mape absentuje tok a dolina Borovského potoka.

Autori sa snažili o vytvorenie prehľadných mapových značiek. Z hľadiska obsahu a orientácie sú dôležité zobrazenia a pomenovania vtedajších sídel a krajinských ciest. V mape sú zakreslené a pomerne presne lokalizované aj všetky vtedajšie sídla, ktoré sú pomenované nemeckou alebo slovenskou nomenklatúrou. Zobrazené sú značkou červeného obdĺžnika, ktorý je v prípade existencie kostola v sídle doplnený vežou, takže značka pripomína štylizovaný kostol. Mestecká Slovenská Ľupča a Ľubietová majú k značke pripojený aj jednoduchý pôdorys. Veľmi podrobne je zakreslený pôdorys aglomerácie Banskej Bystrice, Radvane a Kráľovej.

Na mape sú okrem neďalekej Slovenskej Ľupče (*Vindisch Lipsch*) zobrazené a pomenované susedné sídla Lučatín (*Lutsatin*), Moštenica (*Mostenitz*), Hiadel' (*Hiadl*), Ľubietová (*Libethen*), Medzibrod (*Mezibrod*), Svätý Ondrej (*S Andre*), Brusno (*Bruszno*), Ráztoka (*Rastoka*), Nemecká (*Nemeczka*) a Dubová (*Dubova*). Kostoly sú zobrazené v Slovenskej Ľupči, Ľubietovej, Svätom Ondreji a Dubovej.

Hnedou farbou je zakreslená hlavná historická krajinská cesta prechádzajúca dolinou Hrona na východ. Nevyužíva už brod pod Sokolom, ale na ľavú stranu Hrona prechádza pod Lučatínskym prielomom a ďalej na východ pokračuje popod Stráž. Mapa veľmi pekne

²³⁸ Císař – Boguszak – Janeček (1966, s. 31).

zobrazuje pôdorysy najvýznamnejších stavieb skúmaného územia. Samostatne je zobrazený pôdorys hradu Lupča.

Z mapy môžeme odvodiť aj základné využitie krajiny v prvej polovici 18. storočia. V znázornení reliéfnej kostry sa medzi šrafovaním objavuje značka pripomínajúca prienik vlnovky a rôznych krúžkov a elíps. Možno predpokladať, že ide o zalesnenú časť územia. Táto značka naznačuje, že rozsiahle plochy lesa pokrývali krajinu severnej a južnej časti sledovaného územia. Z použitej značky nie je možné vyvodiť druhové zloženie lesa ani jeho devastáciu. Napriek tomu, že obsah mapy je zameraný na banské a hutnícke diela, na súčasnom katastrálnom území Medzibrodu nie sú zaznamenané žiadne takéto objekty.

V rokoch 1763 – 1787 sa v Rakúsko-Uhorsku uskutočnilo **prvé vojenské mapovanie**, ktoré sa podľa panovníka Jozefa II. (1780 – 1790) nazýva aj jozefínske. Samotné mapovanie vymedzeného geografického priestoru, v centrálnej časti s obcou Medzibrod (*Mezibrod*) bolo mapované v roku 1783 a vykonal ho pobočník Dyke z pluku Deutschmeister. Doplňujúce mapovanie bolo realizované ešte v tom istom roku a zrealizoval ho podporučík Benda z thurnského pluku. Územie je zobrazené na dvoch mapových listoch. Severná časť leží na liste s vkladovým číslom *Collone* (stĺpec) 15, *Sectio* (sekcia) 8. Malý priestor v južnej časti je zobrazený na liste s vkladovým číslom *Collone* 15, *Sectio* 9.²³⁹

Mapy prvého vojenského mapovania boli vydané v mierke 1 : 28 800 ako strednomierkové diela a neboli ešte tvorené na geodetických základoch, preto obsahujú aj značné nepresnosti. Sú to mapy topografického charakteru, zobrazujúce základné fyzicko-geografické a socio-ekonomické objekty a javy pôvodnej krajiny, často ešte pred rozsiahlymi antropogénnymi zásahmi. Obsahujú informácie o krajine pred výstavbou modernej cestnej siete a železníc, pred úpravou vodných tokov, výstavbou vodných diel a podobne. Z tohto pohľadu sú najvýznamnejším informačným zdrojom pre rekonštrukciu pôvodnej krajiny, najmä preto, že často nemajú alternatívu v textovej forme.²⁴⁰

Reliéf je znázornený kombináciou tónovania s jednoduchými skríženými šrafami, ktoré naznačovali priebeh úpätníc, predovšetkým u dominujúcich vyvýšenín s dobrým rozhľadom, podľa zásady: čím väčší spád, tým hustejšia kresba. Nadmorské výšky sa neuvádzajú, pretože výškové merania sa nerealizovali. Prvýkrát je detailne zobrazená dolina Borovského potoka. Plasticitu reliéfu zvyrazňujú aj belasou farbou zobrazené vodné toky. Ich základné, zväčša zvlnené línie pripomínajú pôvodný, ľudskou činnosťou nezmenený tok.

²³⁹ Kolektív (2004).

²⁴⁰ Jankó (2007, 2 661 s.).

Využívanie zeme bolo zobrazené pomerne jednoducho: orná pôda béžovou, lúky svetlejšou zelenou, les tmavozelenou, vodstvo modrou a zastavané plochy ružovou farbou. Na základe zobrazenia môžeme konštatovať, že krajina bola už značne odlesnená. Z pôvodných lesov sa zachovali len fragmenty, predovšetkým v polohách, kde reliéf neumožňoval poľnohospodárske využitie pôdy, najmä na strmších chrbtoch severnej a južnej časti územia. Na plochých chrbtoch v severnej časti a na nive Hrona sa nachádzala orná pôda. Svetlozelená až zelenožltá farba pozdĺž tokov poukazuje na skutočnosť, že odlesnené nivy tokov a odlesnené vrcholy chrbtov boli využívané ako lúky a pasienky, a to prevažne v južnej veporskej časti.

V skúmanom priestore nie sú uvedené žiadne toponymá, najbližšie pomenovanie Vysokej v tvare *Vyszoky b.* sa nachádza južne od územia obce. Rieka Hron je pomenovaná dvojjazyčne *Gran vel Hron Flus*.

Mapa prináša prvé a pomerne detailné informácie o sídlach. Obytné domy sú zakreslené červenou farbou. Na pozemkoch za nimi boli postavené hospodárske budovy, za ktorými sa nachádzali záhrady ohraničené čiernou líniou. Priľahlé záhrady sú zobrazené svetlozelenou farbou.

Zobrazené a pomenované sú aj neďaleké sídla, napríklad Slovenská Ľupča (*Stadt Lipcse, Swolwnsky Lipcs, Tóth Lipcse, Zólye Lipcse*), Hiadel' (*Hidel, Hyadgel*), Lučatín (*Lutsatin*) Ľubietová (*Bergstadt Lubjetowa, Libethen, Libeth Bánya*), Brusno (*Bruszno*), Svätý Ondrej (*Szvati Andre*), Ráztoka (*Rasztoka*), Nemecká (*Nemeczka*), Dubová (*Dubowo*) a Zámotie (*Zamocse, Zamosta*).

Dôležitým lokalizačným faktorom sídel bolo vymedzenie komunikácií, ktoré sú na mape znázornené hnedou farbou. Koncom 18. storočia bola najdôležitejším komunikačným spojením hradská cesta prechádzajúca od západu na východ, ktorá zabezpečovala hlavné spojenie dolinou Hrona medzi Banskou Bystricou a Breznom. Trasovanie komunikácie bolo predurčené reliéfom. V brode pod Lučatínskym prielomom prechádzala na ľavú stranu Hrona a popod Stráž smerovala do Medzibrodu, južne od sídla prechádzala späť na pravý breh rieky.

Z hľadiska rekonštrukcie historickej krajiny analyzovaného územia musíme spomenúť aj **mapu ciest vo Zvolenskej a Turčianskej župe z roku 1787.**²⁴¹ Chrbty sú zobrazené kopčekomou metódou. Jednotlivé kopčky sú tieňované aj kolorované odtieňmi hnedej farby. V priestore chrbtov rázsoch sú usporiadané v líniách od juhu na sever a vytvárajú vizuálne plastický reliéf pohoria. Trojrozmerný efekt zvyšujú belasé línie vodných tokov na dnách dolín. Priestorovo presná sieť nepomenovaných tokov ústi do Hrona (*gran flus*).

²⁴¹ MNL, DL, National Széchényi Library, sign. TK 1842. Dostupné na internete: <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/1841/>

Využitie krajiny dopĺňa orná pôda v dolnej časti jednotlivých dolín a v údolí Hrona. Na jej zobrazenie autor vytvoril značku, ktorá rešpektuje usporiadanie do úzkych pásových políček, typických pre súdobú krajinu v doline Hrona. Použil jemné krátke rovnobežné prerušované čiary, ktoré pri kolmom usporiadaní pripomínajú akúsi nevýraznú šachovnicu.

V mape sú lokalizované a pomenované sídla Hiadeľ (*Hiadl*), Lučatín (*Lučsatin*), Medzibrod (*Mezibroth*), Brusno (*Bruszno*), Svätý Ondrej (*Sz Andre*), Ráztoka (*Rastoka*), Nemecká (*Nemecska*), Dubová (*Dubova*) a Zámotie (*Zamostia*).

Z roku 1799 pochádza rukopisná **Lipského mapa Zvolenskej stolice**, ktorá veľmi pekne a zaujímavo, ale generalizovane zobrazuje krajinu vymedzeného skúmaného územia. Tento rukopisný mapový náčrt je súčasťou súboru mapových podkladov vyhotovených počas príprav rozsiahleho celouhorského mapového diela Jána Lipského. Vyšlo v roku 1806 pod názvom *Mappa generals regni Hungariae* a je známe ako Lipského mapa Uhorska.

Reliéf mapy je naznačený jemným šedým šrafovaním, modrou farbou sú zakreslené nepomenované vodné toky a čierna farba je použitá v popise a pri kreslených kartografických značkách. Šrafovanie a vodné toky v hrubých rysoch schematicky naznačujú skutočný reliéf krajiny v doline Hrona (*Gran fl.*) a príľahlých pohorí. Hrebeň Prašivej je pomenovaný v tvare *Drasiva Alpes*. Čiernym krúžkom s hnedou výplňou je zaznačená poloha sídla Medzibrod (*Medzibrod, Mezibrod*) aj susedných sídel Svätý Ondrej (*S Ondrej, S Andras*) a Brusno (*Bruszno*), Ľubietová (*Lubjetova, Libeth Banja, Libethen*), Lučatín (*Lucsatin*) a Hiadeľ (*Hjadjel*).²⁴² Dvojitou čiarou je zakreslená historická cesta vedúca dolinou Hrona na Horehronie.

Záver

Na základe historicko-geografických výskumov, ktoré sme prezentovali v predmetnej monografickej štúdii môžeme konštatovať, že predovšetkým jedinečné trasovanie Hrona, jeho ohyby a široké koryto s mnohými ramenami v rovinnom reliéfe nivy mikrokotliny v západnej časti Lopejskej kotliny vytvorilo niekoľko ostrovov, ktoré vztvorili ideálne podmienky pre lokalizáciu, a neskôr udržiavanie brodov na hlavnej stredovekej ceste *Via Magna*²⁴³ smerujúcej dolinou Hrona na východ. V lokálnej reliéfnej mikrokotline, s takmer rovinným dnom mal Hron pred vytečením cez Lučatínsky prielom z vyššie položenej Lopejskej kotliny do nižšej Zvolenskej kotliny pokojný tok. Tieto podmienky boli využité na vytvorenie troch dôležitých brodov, ktoré vtlačili krajine tohto geografického priestoru špecifický charakter a v neskoršom

²⁴² MNL, DL, sign. TK 425. Dostupné na internete: <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/424/>

²⁴³ Marsina ed. (1987, s. 243, listina č. 349).

období mali vplyv aj na vznik trvalého sídla, hospodárskeho využívania krajiny a ďalší rozvoj komunikácií. Relikty stredovekej cesty *Magna Via* sa do súčasnosti zachovali v takmer kilometrovom úseku na ľavostrannej nive Hrona západne od obce Medzibrod. Ide o úsek cesty medzi dvomi brodmi, ktoré pretínali Hron pri Medzibrode.

Krasový reliéf vo východnej časti skúmaného územia (v súčasnosti východne a severovýchodne od obce Medzibrod) vytvoril v kombinácii s riekou Hron ideálne podmienky pre lokalizáciu prvého stáleho stredovekého osídlenia. Ideálne podmienky pre lokalizáciu sídla vytvoril krasový prameň – Vyvieranica, s dostatkom kvalitnej pitnej vody, ktorý pri vytečení na povrch nezamrzal ani počas najchladnejších zím. Potok Vyvieranica bol v starších prameňoch nazývaný aj Gregorov potok či Dedinský potok. Pozdĺž jeho toku sa začalo formovať stredoveké osídlenie (Medzibrod) ako potočná radová dedina.

Pôvodná kompaktná zástavba drevených domov sa nachádzala nilen pozdĺž toku Vyvieranice, ale aj na pravostrannej nízkej terase Hrona pri stredovekom brode. Nižšie položená časť nivy južne od jadra obce (dnešné Námestie hrdinov SNP) mala redšie osídlenie, pretože bola periodicky ohrozovaná záplavami.²⁴⁴

Jadrová časť obce sa prirodzene sformovala zo stredovekého sídla a v pevných hraniciach existovala až do konca 18. storočia. V severnej časti intravilánu stál mlyn a na východnom okraji obce, pri hradskej ceste, bol postavený rímskokatolícky kostol a neskôr fara. Tento stav dokumentujú mapy prvého (1783) a druhého (1845) vojenského mapovania²⁴⁵ a veduta sídla z roku 1818.²⁴⁶

Stredoveký Medzibrod, ako trvalé sídlo sa stal dôležitým transformačným činiteľom v centrálnej časti skúmaného územia a prvú doposiaľ známu relevantnú písomnú zmienku o jeho existencii poznáme z roku 1441 v tvare *Mezbrodye*.²⁴⁷ Do konca stredoveku sa obec objavuje v listinách pomerne často. Náš výskum ju identifikoval v roku 1455 v tvare *Mezywbrodye*²⁴⁸, ďalej v roku 1465 ako *Mechybrodye*²⁴⁹, 1470 *Wezybrod*²⁵⁰, 1490

²⁴⁴ Gregorová (2020, s. 131).

²⁴⁵ Mapy sú dostupné na intrnete: <https://mapire.eu/en/>.

²⁴⁶ HDM (úvodný list).

²⁴⁷ MNL, OL 30 857; Jurkovich (1929, s. 143).

²⁴⁸ MNL, DL 30 859.

²⁴⁹ MNL, DL 30 861.

²⁵⁰ MNL, DL 38 867, Jurkovich (1929, s. 151, 152).

*Mesthybroda*²⁵¹, 1504 *Megyebrodye*²⁵², 1508 *Mezybrogye*²⁵³, 1511 *Mezybregye*²⁵⁴, 1517 *Medzibrod*²⁵⁵, 1528 *Mezybrody*²⁵⁶ a z toho istého roku v tvare *Mezybroth*²⁵⁷.

Potenciál okolitej krajiny spočíval v reliéfe ktorý sa vyvinul na nízkych terasách Hrona, ktoré po odstránení pôvodných pralesov poskytli takmer ideálne podmienky – t. j. kvalitnú pôdu a dostatok vlhky pre rozvoj poľnohospodárstva. Tieto polohy ornej pôdy boli zároveň chránené pre každoročnými záplavami Hrona. V zázemí novovzniknutého sídla sa nachádzal prales, ktorý bol postupne odstraňovaný a premieňaný na poľnohospodársku pôdu. V rozsiahlych pralesoch sa rozvíjali lesné remeslá – drevorubačstvo, uhliarstvo, povozníctvo, plavenie dreva a pod. Všetky tieto činnosti mali spolu s pastierstvom mali priamy vplyv na odstraňovaní pôvodných pralesov, a tiež na zmene druhového zloženia stromov v lesoch. Vplývali aj na výstavbu komunikácií a rôznych technických zariadení v krajine, ako boli uhliská, rizne, sklady dreva a pod.

Dôležitým faktorom v transformácii krajiny bola ťažba nerastných surovín, predovšetkým drahých kovov, ktorá má stredoveký počiatok. Prvá písomná zmienka o baníctve je z druhej polovice 16. storočia a patrí medzi najstaršie z priestoru Ďumbierskych Tatier. Z hľadiska geografického výskumu je táto prvá písomná zmienka o baníctve z roku 1581 dôležitá z toho pohľadu že prináša najstaršie slovensky znejúce geografické pomenovanie (toponymum) Prašivej v tvare *Praschiwa hola*. Nachádza sa v knihe banských prepôžičiek banského súdu vo Vyšnej Boci, ktorá eviduje územia určené na ťažbu z konca 16. storočia. Podľa záznamov bola na úpätí hole Prašivá (*Praschiwa hola*) v Medzibrode (*Mezibrod*) otvorená strieborná baňa *S. Gallen*.²⁵⁸

Táto kniha zaznamenáva ja ďalšie v súčasnosti najstaršie známe toponymá zo skúmaného priestoru. Ide pomenovanie Prašivej v rovnakom tvare z roku 1582.²⁵⁹ V tomto roku sa objavuje v záznamoch tejto banskej knihy aj pomenovanie obce Medzibrod v tvare *Dorf Medzibrod*. V roku 1582²⁶⁰ sme identifikovali v knihe banských prepôžičiek banského súdu vo Vyšnej Boci aj ďalšie dôležité toponymum. Objavuje sa tu aj doposiaľ najstaršie známe pomenovanie Borovského potoka v tvare *Worovo*. Dolina Borovského potoka bola na inom mieste v

²⁵¹ MNL, DL 19 693; Jurkovich (1929, s. 154); Maliniak (2010, s. 33).

²⁵² MNL, DL 30 864.

²⁵³ MNL, DL 30 865.

²⁵⁴ MNL, DL 101 432.

²⁵⁵ Maliniak (2010, s. 33).

²⁵⁶ Matulay (1980, s. 261, 262).

²⁵⁷ Matulay (1980, s. 265, 266).

²⁵⁸ SBA, f. BSB, inv. č. 013, s. 65.

²⁵⁹ SBA, f. BSB, inv. č. 013, s. 65.

²⁶⁰ SBA, f. BSB, inv. č. 001, s. 194.

záznamoch z tohto roku uvedená aj v tvare Medzibrodská dolina *Mezibroter grundt*. Z hľadiska historicko-geografického výskumu krajiny v tomto geografickom priestore je dôležitá aj ďalšia identifikácia toponyma z roku 1593²⁶¹ v tvare v *Hlinom*. Išlo o odlesnený chrbát označený ako vysokohorské pasienky, na ktorom sa nachádzalo ložisko zlata za Medzibrodom (*Miesybrodt*) v doline Borová (*Worowa*). Lokalitu v Hlinom, môžeme stotožniť s chrbtom Hlinené, v ktorom sa nachádza(lo) ložisko zlata, v 20. storočí ťažené ako antimónové zrudnenie.

Historicko-geografický výskum identifikoval aj ďalší dôležitý historický hospodársky krajinný prvok, ktorý vznikol v zázemí sídla. Išlo o pltisko, ktoré bolo lokalizované na pravom brehu Hrona poniže obce pri stredovekom brode.

Všetky tieto transformačné antropogénne sily formovali krajinu, respektíve jej prirodzený potenciál, ktorý poskytovala prvým obyvateľom a v priebehu histórie vznikalo v západnej časti Lopejskej kotliny a priľahlej horskej obruby zaujímavé Genius loci krajiny. Genius loci krajiny môžeme identifikovať, a uchovať len na základe komplexných historicko-geografických výskumov, následných rekonštrukcií a identifikácii reliktovej historickej krajiny priamo v teréne. Mnohé krajiny majú v súčasnosti už dávno zabudnutý svoj Genius loci a jeho skúmanie (nachádzanie) môžu výrazne prispieť k zvýšeniu krajinej hodnoty územia a zvýšeniu jeho atraktivity.

Problematika Genius loci nebola doposiaľ v slovenskej vedeckej spisbe systematicky riešená. Latinsko-slovenský slovník prináša niekoľko možností prekladu či interpretácie slova genius. V hlavnom význame je prekladané, ako strážny duch človeka od jeho narodenia až po smrť, ale aj ako duch určitého miesta, mesta, štátu či dokonca vo význame duch či duša človeka.²⁶² Pod slovom locus v základnej rovine rozumieme miesto v zmysle určitého priestoru, ale môže byť chápané aj v zmysle krajiny, terénu, zeme, pôdy či dokonca aj ako osada, mesto či bydlisko alebo byt.²⁶³

Pôvod či počiatok ustáleného slovného spojenia Genius loci musíme hľadať v antickom Ríme. Rimania verili, že ide o ochranného ducha domu (stavby) či miesta, ducha vládnuceho na určitom mieste, respektíve o atmosféru či kolorit určitého miesta. Išlo o dôležitú podstatu toho, ktorého miesta. Rimania verili že ducha (genius) má nielen človek, ale aj každé miesto – dom, krb, mesto, radnice, sýpky, divadlá či kúpele. Pod genion si predstavovali ochranné božstvo, s ktorým museli vychádzať v harmónii. Tento bôžik sa najčastejšie predstavoval či

²⁶¹ SBA, f. BSB, inv. č. 002, s. 22.

²⁶² Špaňár – Hrabovský (1987, s. 257).

²⁶³ Špaňár – Hrabovský (1987, s. 351).

zobrazoval v podobe hada, ktorý bol považovaný za nositeľa harmónie medzi človekom, prírodou a božstvom (duchovnom).²⁶⁴

Genios loci je akési duchovno miesta, teda aj (historickej) krajiny. Nachádzame ho v priebehu histórie v rôznych historicky spoločensko-politicky rozdielnych obdobiach v mnohých podobách. Jeho podoby a viera v neho sa vinula dejinami súbežne s kresťanstvom, ale i s ľudovými poverami. Za „silné“ priam až posvätné miesta sú také, kde si vedomí prítomnosti duchovných síl, ktoré dokážu meniť náš vnútorný stav a vzbudzujú v nás úctu. Zážitok s takéhoto miesta nám prináša pokoru i zušľachtenie, rozvíja a mení náš vzťah k svetu (krajine) okolo nás. Takéto miesta existujú v prírode (v krajine) a vznikali a prehlbovali sa už od prehistorického obdobia. Je pre ne typická veľká živelná sila, ktorá vplýva na naše duchovno. Medzi tie „najposvätnějšíe“ môžeme zaradiť vrchy, skaly, stromy ale i človekom vytvorené krajiny. Dôvody vzniku takýchto miest spočívajú v tom, že sú v krajine výrazne vizuálne, dominujú v krajine a skrývajú v sebe istú tajomnosť, magičnosť či atmosféru, ktorá akosi podvedome priťahuje človeka a vytvára v ňom kladné zážitky a pocity.²⁶⁵

Osobitosť miesta či okolitej krajiny môžeme chápať ako konkrétne miesto tým viac, čím je výraznejšia jeho individuálnosť a jedinečnosť jeho ducha. Ide pritom o prítomnosť charakteristických, pre dané miesto (lokalitu, krajinu) špecifických vlastností, ktoré sú mu vlastné a vizuálne sa prejavujú ako jeho svojrázne znaky.²⁶⁶ V danom geografickom priestore bola príkladom existencie až troch hronských brodov, ktoré výrazne ovplyvnili jedinečnosť miestnej krajiny a jej ďalší vývoj.

Geograf K. Ivanička definuje genius loci krajiny „ako súbor mimoriadnych vlastností a významov skúmaného miesta, ktoré neopakovateľným spôsobom prepájajú konkrétne ľudské výtvary (artefakty hmotnej a nehmotnej povahy) s prírodným prostredím“.²⁶⁷ Ľ. Falt'an rozlišuje niekoľko rozmerov genius loci (aplikovaných na priestor mesta): geografický (poloha mesta v území), politický (aj v historickom kontexte), sociálno-ekonomický (aj v porovnaní so zahraničím), sociálno-kultúrny (pôvodné etnokultúry i etnokultúrne diaspóry), infraštruktúrny (identifikácia infraštruktúrnych sietí – predovšetkým dopravných, ale s postupom času aj iných, napr. energetických, informačných atď.), a symbolický.²⁶⁸

Genius loci teda vyjadruje špecifické atribúty neobyčajných miest v (historickej) krajine, ktoré pôsobia na človeka. Priťahujú nás svojou zvláštnosťou. Prvým atribútom tohto pôsobenia

²⁶⁴ Gregory – Johnston – Pratt – Watts – Whatmore eds. (2009, s. 272).

²⁶⁵ Day (2004, s. 260).

²⁶⁶ Štrébllová Hronovská – Kupka – Vorel eds. (2014, s. 10-11).

²⁶⁷ Ivanička (2011, s. 647).

²⁶⁸ Falt'an (1997, s. 155-161).

je vizuálna informácia. Fyzická existencia nejakého objektu, miesto a jeho poloha. V tomto prípade existencia stredovekých brodov a ich súdobé vnímame v kontexte s ich okolím, reliéfom a rázom krajiny.

Pod'akovanie

Predkladaná monografická štúdia bola spracovaná a podporená v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0236/18 Environmentálne aspekty životného prostredia vybraných banských lokalít na Slovensku v stredoveku a začiatkom novoveku.

Literatúra a pramene

- AGRICOLA G. 2006: Dvanásť kníh o baníctve a hutníctve. TU Košice a Zväz hutníctva ťažobného priemyslu a geológie SR, Košice, 546 p.
- ALBERTOVÁ H. 2009: K okolnostiam vzniku a počiatkom slobodných kráľovských miest Zvolen, Banská Bystrica a Ľubietová. In: Tomeček a kol. Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia. Banská Bystrica: FHV UMB, 2009, pp. 49–68.
- ALBERTY J. 1989: Z dejín feudalizmu a kapitalizmu. In: Kmeť, Stanislav (ed.): Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu. Osveta, Martin, pp. 31–124.
- BAKOS F., CHOVAN M. & ŽITŇAN P. et al. 2018: Zlato na Slovensku/Gold in Slovakia – sprievodca zlatou históriou a náleziskami na našom území. Lúč, Bratislava, 430 p.
- BALAŠA G. 1960: Praveké osídlenie stredného Slovenska. Osveta, Martin, 113 p.
- BÁRTA J., MÁCELOVÁ, M. & PIETA, K. 1987: Další prieskum Netopierskej jaskyne v Sásovskom krase. In: AVANS v roku 1986. Archeologický ústav SAV v Nitre, Nitra, pp. 29–30.
- BÁRTA J. 1973: Druhé desaťročie intenzívnej speleoarcheologickej činnosti AÚ SAV (1962 – 1971). In: Slovenský kras, 11(2): 85–97.
- BELJAK J. 2009: Osídlenie v praveku a ranej dobe dejinnej. In: Hronček P., Lokša M. & Maliniak P. et al: Predajná – krajina, história, kultúra. obec Predajná, Predajná pp. 67–69.
- BEŇKO J. et al. 1998: Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. I. Národné literárne centrum a Dom slovenskej literatúry, Bratislava, p. 140.
- BIELY A. et al. 1997: Vysvetlivky ku geologickej mape Nízkych Tatier 1 : 50 000. GÚDŠ, Bratislava, 234 p.
- BIELY A. et al. 1982: Základná geologická mapa ČSSR 1 : 25 000, list 36-231 Nemecká. GÚDŠ, Bratislava.

- BINDER R. 1962: Osadníci na Horehroní. Stredoslovenské vydavateľstvo, Banská Bystrica, 252 p.
- BOLERÁZSKY V. 1968: Príspevok k vzniku a najstarším dejinám slobodného kráľovského banského mesta Ľubietovej. In: Historický zborník kraja IV. Stredoslovenské vydavateľstvo, Banská Bystrica, pp. 363–368.
- CÍSAŘ J., BOGUSZAK F. & JANEČEK, J. 1966: Mapování. Nakladatelství technické literatury, Praha, 492 p.
- DAY Ch. 2004: Duch & místo: uzdravování našeho prostředí, uzdravující prostředí. ERA, Brno: 273 p.
- DEMANKO J. & JECH Z. 2012: Album „Horehronskej železnice“. Klub priateľov železničnej trate Margecany – Banská Bystrica, Banská Bystrica, 173 p.
- DEMEK J. 1987: Úvod do štúdia teoretickej geografie. SPN, Bratislava, 241 p.
- FALŤAN Ľ. 1997: Pozícia Bratislavy v regionálnom rozvoji Slovenska. In Aktuálne problémy regionálneho rozvoja. UMB, Banská Bystrica, pp. 155-161.
- FOLTÁN J. 1968: Plavenie dreva a pltníctvo na Slovensku. In: Zborník Prác lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea 5. Osveta, Martin, pp. 153–73.
- GINDL J. 1968: Banskokomorské majetky na strednom Slovensku vo svetle zrovnávacích štatistík k roku 1721. In: Historický sborník kraja IV. Stredoslovenské vydavateľstvo, Banská Bystrica, pp. 87–102.
- GRECULA P. 1961: Geologické pomery okolia Pohronského Bukovca. In Geologické práce, Zprávy 23, GÚDŠ Bratislava, pp. 115–123.
- GREGOROVÁ B. 2020: Vývoj obyvateľstva a sídla. In HRONČEK P. & LOKŠA M. et al.: Od brodu k Medzibrodu. Monografia obce Medzibrod. Obec Medzibrod, pp. 124-135 (v talči).
- GREGORY D., JOHNSTON R., PRATT G., WATTS M., J. & WHATMORE S. (eds.) 2009: The dictionary of human geography, 5th edition, Blackwell Publishing, Oxford, 272 p.
- HANDZO C., J. 1941: Dejiny ev. a v. cirkevného sboru v Ľubietovej. Nákladom ev. a v. cirkvi v Ľubietovej, 212 p.
- HANULIAK V. & RAGAČ R. 2000: Príspevok k problematike existencie kláštorného hospica a kostola Sv. Ducha v Slovenskej Ľupči. In: Archaeologia historica, 25(2): 233–244.
- HOCHMUTH Z. 2008: Krasové územia a jaskyne Slovenska. In: Geographia Cassoviensis, 2(2): 210.
- HORŇANSKÝ I. 2005: Slová brod, brázda, brána, vráta a mohyla v slovenských geografických názvoch. In: Kultúra slova, 39(4): 218–231.

- HROMÁDKA J. 1933: Příspěvek k morfologii Pohroní. In: Sborník II. sjezdu čslovenských geografů, pp. 134–135.
- HROMÁDKA J. 1943: Všeobecný zemepis Slovenska. In: NOVÁK, Ľudovít et al.: Slovenská vlastiveda I., SAV, Bratislava, pp. 83–334.
- HRONČEK P. 2004: Antropogénne zmeny vegetácie v doline Brusniansky. In: Monitorovanie a hodnotenie životného prostredia B. FEE TU Zvolen, Zvolen, pp. 57–64.
- HRONČEK P. 2006: Baníctvo a hutníctvo. In: HRONČEK P. et al.: Bacúch – krajina, história a ľudové tradície, Obec Bacúch, pp. 68–73.
- HRONČEK P. 2007: Transformácie vodných tokov v okolí Slovenskej Ľupče. In: Geografická revue, 3(1): 67–94.
- HRONČEK P. 2008: Povrchové relikty po ťažbe nerastných surovín v Lopejskej kotline. Ústav vedy a výskumu univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica, 116 p.
- HRONČEK P. 2013: Historická krajina Horehronia na mapách vydaných do polovice 19. storočia. In: Geografická revue. Supplement: Krajina – Landscape, pp. 217–232.
- HRONČEK P. 2014: Brusninský kras. In HRONČEK P. et al.: Obe obce Sväto Ondrejské. Obecný úrad Brusno, pp. 25–27.
- HRONČEK P. 2014b: Environmental history of landscape. Belianum vydavateľstvo UMB B. Bystrica, B. Bystrica, 105 p.
- HRONČEK P. 2014c: Baníctvo a hutníctvo. In: HRONČEK P. et al.: Obe obce Sväto Ondrejské. Obecný úrad Brusno, pp. 139–144.
- HRONČEK P. 2015: Dejiny do začiatku 20. storočia. In: HRONČEK a kol. Lučatín v premenách času. Obec Lučatín, Lučatín, s. 61–90.
- HRONČEK P. 2016: Historická krajina južných svahov Ďumbierskych Tatier a priliehajúcej doliny Hrona na novoobjavenej mape z roku 1745. In: Quaestiones rerum naturalium, 3(1): 1–15.
- HRONČEK P. & KVIETOK M. 2019: Počiatky osídlenia v regióne. In: BUDAJ M., HRONČEK P. & LOKŠA M. et al.: Od Mýta k Mýtu – Monografia obce Mýto pod Ďumbierom. Obec Mýto pod Ďumbierom, Banská Bystrica, pp. 36–40.
- HRONČEK P., WEIS K., TOMETZOVÁ D. & JESENSKÝ M. 2019: Relief relics of historical mining near Ľubietová (Central Slovakia) - possibilities for montanistic (mining) research using airborne laser scanning (LIDAR). In GeoScience engineering 65(4): 54–64.
- HUDÁČEK P. 2015: Dynastické majetky Arpádovcov a kráľovské lesy v strednom Šariši. In: Mesto a dejiny, 4(1): 52–77.
- HUSKA M., A. 1972: Slovenskí pltníci: Život, práca a kultúra slovenských pltníkov. Osveta, Martin, 294 p.

- IVANIČ P. 2008: Vzťah Dóciovcov s mestami na hornom a strednom Pohroní na konci stredoveku. In: *Forum Historica*, 2008(2): pp. 1–6.
- IVANIČKA K. 1983: *Základy teórie a metodológie socioekonomickej geografie*. SPN, Bratislava, 432 p.
- IVANIČKA K. 2011: Genius loci as the factor of sustain ability in Slovakia. In: IVANIČKA, K. ed.: *Resources of the Slovak Republic as a factor of development strategies in European and global space*. Ekonóm, Bratislava, pp. 647.
- JAKÁL J. 1978: Morfoštruktúrna analýza a jej využitie pri typológii krasu. In: *Slovenský kras*, (26):17–37.
- JAKÁL J. 1983: Krasový reliéf a jeho význam v geomorfologickom obraze Západných Karpát. In: *Geografický časopis*, 35(2): pp. 160–183.
- JANČURA P. & Maliniak P. 2004: Poznámky ku stavu výskumu historických krajinných štruktúr na Slovensku. In *Historické krajinné štruktúry*. Partner, Poniky: pp. 16–24.
- JANKÓ A. 2007: Magyarország katonai felmérései 1763 – 1950. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, Arcanum, DVD, 2 661 p.
- JURKOVICH E. 1929: Zólyomlipcse várának és uradalmának története. In: GYALÓKAY, J. (ed.): *Hadtörténelmi Közlemények*. Kiadja a Magyar tudományos akadémia Budapest, Budapest, 30. évf., 1. sz., pp. 1–32, 133–168, 257–287.
- KADERA J. 2010: Uhlířství v prostoru Českého lesa. In HLÁVKA J. & KADERA, J. (eds.): *Historie železářství a uhlířství v Českém lese*. Hornicko-historický spolek v Plané, Příbram, 435 p.
- KACHELMANN J. 1870: *Das Alter und Schicksale des ungarischen zunächst Schemninitzer Bergbaues*. Druck von C. F. Wigand, Pressburg, 228 p.
- KALÁBOVÁ M. 2004: Venné majetky uhorských kráľovien v stredoslovenskej banskej oblasti. In: *Historický časopis*, 52(1): 3–30.
- KLIMEK T. 2014: *Krajiny českého středověku*. Dokořán, Praha, 206 p.
- KOLEKTÍV 2004: *Az első katonai felmérés 1782 – 1785*. Arcanum, Budapest, DVD.
- KORPEL Š. 1989: *Pralesy Slovenska*. Bratislava, VEDA, 332 p.
- KORTMAN B. 2006: Správa o činnosti Slovenskej speleologickej spoločnosti v roku 2005. In: *Spravodaj SSS*, 27(1): 8.
- KRIPEL E. 1986: *Postglaciálny vývoj vegetácie na Slovensku*. Bratislava, VEDA, 307 p.
- KVIETOK L. 1943: *Zemepis Horehronia*. Vlastivedná štúdia Banskobystrického a Breznianskeho okresu. Zvolen, 137 p.
- KVIETOK L. 1948: *Život v lesoch na Horehroní*. Dobšiná, 102 p.

- KVIETOK M. 2014: Prvé výsledky archeologického výskumu mestského hradu v Ľubietovej. In: *Montánna história* 7, pp. 34–47.
- KVIETOK M. 2017a: Prvé výsledky archeologického výskumu v Brusne potešili a povzbudili. In: *Čipkárske zvesti*, 16(2): 18–21.
- KVIETOK M. 2017b: Výskum v lokalite Ľubietová-Vysoká. In: *Studia Historica Nitriensia*, 21(Supplementum): 445–468.
- LACKO R. 2010: Brezno. In: Štefánik M. & Lukačka J. et al.: *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Historický ústav SAV, Bratislava, p. 140–146.
- LOKŠA M. 2007: História. In: LOKŠA M. & HRONČEK P. et al.: *Monografia obce Nemecká*. Obecný úrad Nemecká, Nemecká, pp. 41–82.
- MÁČELOVÁ M. 1989: Praveké a včasnodedinné osídlenie Horného Pohronia. In: KMEŤ, S. (ed.): *Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu*. Osveta, Martin, pp. 21–30.
- MÁČELOVÁ M. 2007a: Nemecká vo svetle archeologických nálezov. In: LOKŠA M. & HRONČEK P. et al.: *Monografia obce Nemecká*. Nemecká: Obecný úrad Nemecká, pp. 35–40.
- MÁČELOVÁ M. 2007b: Nálezy bronzov na Horehroní. In: HRONČEK P. & MALINIÁK P. (eds.): *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica, pp. 188–196.
- MÁČELOVÁ M. 2009: Slovanské osídlenie v období od 6. do 12. storočia. In: Tomeček a kol. *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. FHV UMB, Banská Bystrica, pp. 23–48.
- MÁČELOVÁ M. 2013: *Slovania vo Zvolenskej kotline*. Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, Kraków, pp. 133 p.
- MÁČELOVÁ M. 2014: Najstaršie osídlenie. In: HRONČEK P. et al.: „... obe obce svätoondrejské...“. *Kniha o krajine, dejinách a ľuďoch Brusna*. Obec Brusno, Brusno, pp. 53–58.
- MÁČELOVÁ M., MOSNÝ P. & PIETA K. 1997: Zisťovací výskum na hradisku v Nemeckej. In: *AVANS v roku 1995*, Archeologický ústav SAV v Nitre, Nitra, pp. 130–131.
- MADLEN J. 1962: *Constitutio Maximiliana*. In: *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea v Antole*, Osveta, Martin, pp. 9–45.
- MAGLOCKÝ Š. 2002: Potenciálna prirodzená vegetácia. In *Atlas Slovenskej krajiny*, Ministerstvo životného prostredia, Bratislava, pp. 114–115.
- MAHEĽ M. 1968: Geologická mapa (predštvrtohorných útvarov) 1 : 200 000. GÚDŠ Bratislava, 1 mapový list.

- MALČEK R. 2013: Hrádok Lieskovec: Výšinné sídlisko badenskej kultúry. Archeologický ústav SAV, Nitra, 202 p.
- MALINIAK P. 2009: Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku. FHV UMB v B. Bystrici, Banská Bystrica, 246 p.
- MALINIAK P. 2010: Dejiny Lopeja do konca 16. storočia. In: ALBERTY, J. (ed.): Podbrezová. Tristar Magic, Zvolen, pp. 27–35.
- MÁLYUSZ E. (ed.).1956: Zsigmondkori oklevéltár II. (1400 – 1410), Első rész (1400 – 1406), forráskiadványok. Magyarországos levéltár kiadványai, Akadémiai kiadó, Budapest, 658 p.
- MAREK J. et al. 2007: Mapovanie: Historický prehľad. Slovenská spoločnosť geodetov a kartografov, Bratislava, 241 p.
- MARSINA Richard (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II. Bratislava: Obzor, 1987, 672 s.
- MARSINA R. 1959: Urbár Hradného panstva Slovenská Ľupča 1663. In: MARSINA R. & KUŠÍK, M. (eds.): Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II., Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, pp. 307–328.
- MATULAY C. 1966: Kongregačný protokol Zvolenskej župy z r. 1506 – 1579. In: Historické štúdie XI., Vydavateľstvo SAV, Bratislava, pp. 195–217.
- MATULAY C. 1980: Mesto Banská Bystrica: Katalóg administratívnych a súdnych písomností II. (1020) 1255 – 1536. Archívna správa MV SSR, Bratislava, 466 p.
- MAZÚR E. & LUKNIŠ M. 1980: Geomorfologické jednotky. Mapa 1:500 000. In Atlas SSR. Bratislava, GÚ SAV a ŠU GK, pp. 54–55.
- MAZÚR E. & LUKNIŠ M. 1978: Regionálne geomorfologické členenie Slovenska. In: Geografický časopis, 30(2): pp. 101–125.
- MICHAELI E. 1999: Regionálna geografia Slovenskej republiky. Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, Prešov, 256 p.
- MICHALKO J. et al. 1985: Geobotanická mapa ČSSR. Slovenská socialistická republika – list Brezno, Bratislava, Veda.
- MICHALKO Ján et al. 1986: Geobotanická mapa ČSSR, Slovenská socialistická republika – textová časť. Bratislava, 165 p.
- MICHALKO J. & BERTA J. 1972: Pôvodné prirodzené rastlinné spoločenstvá – Lesné spoločenstvá. In Slovensko – Príroda. Bratislava, Obzor, pp. 486–530.
- MOSNÝ P. 2010: Najstaršie dejiny Ľupčianskej kotliny. In: DÁVID J., DEBNÁROVÁ E. & DVORANOVÁ M. (eds.): Slovenská Ľupča. Dali-BB, Banská Bystrica, 190 p.

- MOSNÝ P. 1998: Výsledky prieskumu v Ľupčianskej doline. In: AVANS v roku 1996. Archeologický ústav SAV v Nitre, Nitra, p. 120.
- MÚCSKA V. (ed.) 2000: Kronika anonymného notára kráľa Bela: Gesta Hungarorum. Vydavateľstvo Rak, Budmerice, 159 p.
- MUSIL F. 2004: Gesta Hungarorum a historicko-zemepisný obraz Slovenska. In: Historický časopis, 52(3): 433–450.
- NAGY I. & TURÓCI M. 2017: Matej Bel: Zvolenská stolica. Kysucké múzeum v Čadci, 612 p.
- NEMČOK A. 1957: Vplyv geologických štruktúr na morfológický vývoj údolia Hrona. In: Geologický zborník SAV VIII., 1957, pp. 194–203.
- ORAVSKÝ H. 1990: Slovenská Ľupča. Osveta, Martin, 334 p.
- PATAY P. 1982: Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681, évi kéziratok térkép. In: Magyar Könyvszemle, A Magyar Tudományos Akadémia, I. Osztályának Könyvés Sajtótörténeti Folyóirata, 98(4): 329–342.
- PÉCH A. 1884: Alsó-magyarország bányaművelésének története, I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia II. és III. osztályának kiadványa, Budapest, 502 p.
- PIETA K. & MOSNÝ P. 2000: Sídliisko z doby železnej v Hornej Lehotě. In: AVANS v roku 1999, Archeologický ústav SAV v Nitre, Nitra, pp. 104–105.
- PISOŇ Š. (ed.) 1968: Slovník obcí Banskobystrického okresu. Stredoslovenské vydavateľstvo, Banská Bystrica, 368 p.
- POLÁK M. et al. 2003: Geologická mapa Starohorských vrchov, Čierťáže a severnej časti Zvolenskej kotliny v mierke 1 : 50 000. GÚDŠ, Bratislava, 1 mapový list.
- POLÁK M. (ed.) 2003: Vysvetlivky ku geologickej mape Starohorských vrchov, Čierťáže a severnej časti Zvolenskej kotliny. GÚDŠ, Bratislava, 218 p.
- RÁBIK V., LABANC P. & TBENSKÝ M. 2013: Historická geografia. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Trnava, 82 p.
- RATKOŠ P. 1963: Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525 – 1526. Vydavateľstvo SAV, Bratislava, 344 p.
- SEDLÁK V. (ed.) 2008: Monumenta Vaticana Slovaciae, tomus I.: Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332 – 1337. Trnavae-Romae: Institutum Historicum Slovacum in Roma apud Universitatem Tyrnaviensem, 234 p.
- SCHINDLER K. 1872: O uhlířství. In: Háj, časopis pro lesníka, myslivce a přítele přírody, vydavatel J. Doležal v Prahe a Hradci Králové, roč. 1, pp. 3–8, 53–58, 76–81, 108–112, 132–134, 172–176, 204.
- SCHWARZ J. 2010: Krasové územia okresu B. Bystrica. In: Spravodaj SSS, 41(3): pp. 9–14.

- SLIVKA M. 1998: Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (Súčasný stav bádania a jeho perspektívy). In: *Archaeologia historica*, 23: 259–275.
- STANKOVIANSKY J. 2018: Archeológia v našej obci. In: *Lučatínske zvesti*, 13(1): 9.
- STRUHÁR V. 2009: Ružomberok a okolie v praveku a v dobe prvých historických etník. In: *Ružomerský historický zborník III. Ružomberok*, pp. 43–102.
- ŠIŠIAK Ľ. 2012: Ľubietová: Z histórie slobodného kráľovského mesta. *OZ Libetha, Ľubietová*, 50 p.
- ŠPAŇÁR J. & HRABOVSKÝ J. 1987: *Latinsko-slovenský, slovensko-latinský slovník*. SPN, Bratislava, 1222 p.
- ŠŤASTNÝ T. 1954a: Ako povzniesol Dekrét lesné hospodárstvo. In: JANČÍK Alois (ed.): *Jozef Dekrét Matejovie*, SPN, Bratislava, pp. 239–243.
- ŠŤASTNÝ T. 1954b: Dekrétov boj o zastavenie devastácie lesov a o ich cieľavedomú obnovu. In: JANČÍK Alois (ed.): *Jozef Dekrét Matejovie*, SPN, Bratislava, pp. 85–195.
- ŠTEFÁNIK M. 2010: Ľubietová. In: Štefánik M. & Lukačka J. et al.: *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Historický ústav SAV, Bratislava 629 p.
- ŠTRÉBLOVÁ HRONOVSKÁ K., KUPKA J. & VOREL, I. (eds.) 2014: *Osobitosť kultúrnej krajiny: od rozpoznání k ochraně. České vysoké učení technické*, Praha, pp. 10–11.
- ŠTUBŇOVÁ B. 1969: Príspevok k poznaniu fyzicko-geografických pomerov Horehronského podolia. In: *Zborník PdF v B. Bystrici č. 16*. SPN, Bratislava, pp. 21–34.
- THOMKA G. 1898: Libethányia bronzlelet. In: *Archeologiai Értesítő*, 18: 379–380.
- TOMEČEK O. 2004: História obce. In: HRONČEK P. et al.: *Brusno: Monografia obce Svätý Ondrej nad Hronom-Brusno, obec Brusno*, Brusno, pp. 13–40.
- TOMEČEK O. 2010: Ľupčiansky hrad a jeho majetková doména. In: DÁVID J., DEBNÁROVÁ E. & DVORANOVÁ M. (eds.): *Slovenská Ľupča. Dali-BB, Banská Bystrica*, pp. 27–37.
- TOMEČEK O. 2014: Zo starších dejín Brusna a Sv. Ondreja. In: HRONČEK P. et al.: „... obe obce svätoondrejské...“. *Kniha o krajine, dejinách a ľuďoch Brusna. Obec Brusno*, pp. 59–92.
- TÓTH P. & ZACHAR T. 2009: Neolitické osídlenie stredného Pohronia. In: *Studia mediaevalia et antiqua XIII.*, pp. 28–45.
- ULIČNÝ F. 2005: Mesto Banská Bystrica okolo roku 1255. In: NAGY, I. & GRAUS, I. (eds.): *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. Katedra histórie FHV UMB a Štátna vedecká knižnica, Banská Bystrica*, pp. 5–14.
- UŠIAK P., ZACHAR T. & HANULIAK V. 2007: Praveké nálezy zo Zvolena-Podborovej. In: *AVANS v roku 2005, Archeologický ústav SAV v Nitre, Nitra*, pp. 194–195.
- UŠIAK P. 2004: Výšinné sídliská v okolí Banskej Bystrice. In: *Bystrický permon*, 2(4): 11.

- WENZEL G. 1976: Az alsómagy, bányavárosok küzdelmei a nagylúcsei Dócszyakkal. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 96 p.
- WENZEL G. 1863: Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar kiralynék birtokáról (1424 – 1439). In: Magyar Történelmi Tár XII., pp. 274–275.
- ZACHAR J. & ZACHAR T. 2008: Archeologické nálezy zo Zvolenskej kotliny. In: AVANS v roku 2006, Archeologický ústav SAV v Nitre, Nitra, p. 176.
- ZECHENTER-LASKOMERSKÝ G., K. 1874: Prehistorický vek (Upozornenie všetkých priateľov vedy). In: Národné noviny, 5(10): 2-3.
- ZIPSER Ch., A. 1817: Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuches von Ungarn. Carl Friedrich Wigand, Oedenburg, 440 p.
- ŽEBRÁK P. 1986: Další doklady pravěké těžby mědi v Španí Doline–Piescích. In: AVANS 1985, Archeologický ústav SAV v Nitre, Nitra, p. 256.
- ŽUDEJ J. 1980: Vývoj mapového zobrazenia Slovenska. In: Atlas SSR, SAV, Bratislava, pp. 9–16.
- ŽUDEJ J. 1983: Sídlná sieť Slovenska na Lazarovej mape Uhorska z roku 1528. In: Geografický časopis, 35(3): 247–263.

Použité skratky

Archívy a múzeá

AOM – Archív obce Medzibrod

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár Budapest

MZKB – Moravská zemská knihovna v Brně

ÖeStA – Österreichisches Staatsarchiv vo Viedni

SBA – Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici

f. BKBB – fond Banský kapitanát v Banskej Bystrici

f. BSB – fond Banský súd v Boci

f. HKG BŠ – fond Hlavný komorskogrofský úrad v Banskej Štiavnici

ŠABB – Štátny archív v Banskej Bystrici

f. MMB – fond Magistrát mesta Brezno

f. ONÚO – fond Obvodný notársky úrad Ondrej nad Hronom

f. ZŽ – fond Zvolenská župa

Kroniky

HDM – Historia Domus Mezibrodensis (Rímskokatolícky farský úrad Medzibrod)

PKOM – Pamätná kniha obce Medzibrod, 1933 – 1949 (Obecný úrad Medzibrod)